

De pers over Bloknoot 1:

„Dirk Zwart blaast in zijn 'redactioneel' en in de inhoud van zijn eerste *Bloknoot* partijtjes die *Woordwerk* al jaren blaast.”

Hans Werkman in het *Nederlands Dagblad*

„... duidelijk een concurrent ... voor *Woordwerk*, zij het voorlopig nog bepaald geen gelijkwaardige ... Als die nogal arrogante Zwart ... werkelijk serieus genomen wil worden, moet hij *Bloknoot* maar gauw opheffen ...”

H.H.J. van As in het *Reformatisch Dagblad*

„Dit eerste nummer bewijst niet dat het noodzakelijk is dat er nóg een christelijk literair tijdschrift op de markt komt.”

T. Hockstra in *Opbouw*

„*Bloknoot* overtuigt dus niet zozœer vanwege zijn geheel nieuwe opzet, als wel door de professionele en gedegen aanpak die het eerste nummer uitstraalt.”

Marco de Vries in *Schrift*

„Diepgang is duidelijk wel aanwezig in het eerste nummer van *Blokschrift* ... een goed doordachte inhoud ... zeer aanbevolen!”

Wim Boluyt in *Aktie*

„Het eerste nummer ... geeft een heel wat minder bezadigde indruk dan *Woordwerk*.”

T. van Deel in *Trouw*

„Sober uitgevoerd, maar goed leesbaar blad ...”

Kiosk, tijdschrift over tijdschriften (NBLC)

„Vorig jaar november verscheen het eerste nummer van een nieuw christelijk literair tijdschrift: *Bloknoot*.”

drs. Anne Schipper in *Woordwerk*

Bloknoot

christelijk
literair
tijdschrift

2
mei 1992

Redactie

Dirk Zwart
Redactieadres: Noordsingel 51 a
3035 EJ Rotterdam
tel. 010 - 4.666.862

Wilt u bij ongevraagde inzendingen a.u.b. retourporto insluiten.

Redactioneel

Bloknoot 2 is voor een belangrijk deel gewijd aan de dichter Hein de Bruin (1899-1947). Hans Barendregt zette op mijn verzoek zijn herinneringen aan De Bruin op papier, terwijl enkele dichters voor dit nummer een 'Hein de Bruin-gedicht' schreven. Bij Henk Knol, die in zijn eerste bundel al een gedicht over De Bruin publiceerde, mondde dit uit in een gedicht over zichzelf. Het gedicht van Anton Ent opent met een verwijzing naar De Bruin's laatste gedicht, *Regen te Bussum*, dat afgedrukt staat op pagina 53 van dit nummer.

Daarnaast bevat dit nummer poëzie, een interview, aforismen en boekbesprekingen. Er is dit keer geen *Proppenschieten*, en nog geen vervolg in de serie over Jan H. Eckhout.

De kring van medewerkers aan *Bloknoot* breidt zich uit. Dat ook in dit tweede nummer weer een groot aantal pagina's voor mijn rekening komt, was echter nog onvermijdelijk, maar de kans is groot dat dat aantal in de komende nummers vermindert. Diverse artikelen zijn in de maak, waaronder enkele over C.E. van Koetsveld, aan wie in het eerstkomende nummer aandacht bevestigd zal worden.

Van verschillende kanten is mij gevraagd de verhouding van *Bloknoot* tot het soortgelijke tijdschrift *Woordwerk* toe te lichten. Er zijn talloze niet specifieke christelijke literaire tijdschriften, maar het oprichten van een tweede christelijk literair tijdschrift lijkt voor sommigen zoets als een doodzonde te zijn. Naar mijn mening echter is de binnenzee van de christelijke literatuur voldoende rijk aan vis en bodemschatten om met meerdere schepen tegelijk te bevaren. Aan het uitvoerig spuien van mijn kritiek op *Woordwerk* heb ik dan ook niet zoveel behoefte, althans niet in het 'redactioneel'. Wellicht geeft het tienjarig bestaan van *Woordwerk* te zijner tijd aanleiding tot een beschouwing, tot die tijd lijkt me de rubriek *Boeken & berichten* de aangewezen plek voor het leveren van eventuele incidentele kritiek en lof. Intussen mag de oprichting van *Bloknoot* en de verwoording van de uitgangspunten in nr. 1 gerust beschouwd worden als een stukje impliciete kritiek op *Woordwerk*. (Dat is ook zo opgevat: het redactioneel van *Woordwerk* 36 bevatte een even impliciet antwoord op die kritiek.)

Of *Bloknoot* voldoende eigenheid heeft - ik ben daar zelf niet zo bang voor, maar iedere lezer moet dat maar voor zichzelf beoordelen. De redactie van *Woordwerk* lijkt in elk geval besloten te hebben niet wakker te liggen van de nieuwkomer, gezien het achterwege blijven van een bespreking in *Woordwerk* 37. Waarom zou men ook?

Bloknoot 2 was gepland voor maart 1992. Dat werd dus begin mei, waarvoor mijn welgemeende excuses. *Bloknoot 3* is nu gepland voor oktober. Het is de bedoeling dat de tweede jaargang dan begin 1993 van start gaat.

De vele reacties van lezers hebben me plezier gedaan. Lof en kritiek stimuleren om verder te gaan, onder voortdurende bezinning over de uitgestippelde koers.

Dirk Zwart

René van Loenen

Reconstructies

1.

Omzichtig trek ik lijnen en zet
de stukken neer. Tuinpad en poort
(in groen carbiloneum) en onder blauw
besloten de kleine hof van eden.
De keuken is van kruidnagel, de geur
vermengd met Sunlight en petroleum.
De kamer is in rust en wachtend
op de Heer. De klok tikt in de hal
seconden eeuwigheid, de trap verloopt
in spiegelbeeld met halverwege ramen
door de zon bemind en boven ligt
een kind te slapen tussen spreuken
aan de muur.

2.

Hier hebben ze geleefd hun dagen.
Fossiele levensdraden lopen van de kamer
naar de keuken
en terug. Geprojecteerd op het behang
gaat er een dag voorbij, een leven
lang.

Verdichting

Het zal geweest zijn in de late jaren
vijftig. Mijn vader ging als vrouw verkleed
de boer op. Ik kijk over zijn schouder
mee. Wij fietsen zwanger van de buit
langs glurende soldaten en kerens
in de schemering terug. Onder de planken
van de vloer veeg ik het gruis af
van zijn mond, de webben uit mijn ogen.

Poësie pure

Gierzwaluwen scheren laag over de stad.
Hoor hoe ze krijsend paren zonder dat
ze onverhoeds zich aan een raakvlak hechten.
De aarde blijft een onbeschreven blad.

Verplaatsingen

1.

Landschappen trekken aan mijn oog voorbij,
de zon staat hoog en roerloos aan mijn zij.
Straks hoor ik weer de verre nachteluiden.
Reisdoel blijf ik op afstand en dichtbij.

2.

Zacht glijdt de auto door het landschap heen.
Hij wendt zich achteloos zodat ik meen
dat niet mijn handen richting aan hem geven
maar buiten mij een codetaal alleen.

Cotswolds

Wij hebben sporen door het groene land
getrokken, de afstand die ons voor-
geschreven stond in uitgemeten mijlen
afgelegd en onze voeten landinwaarts
duizendvoudig afgedrukt om kracht
aan ons verblijven bij te zetten.

En of het niet genoeg was, onze namen
heb ik in Chipping Camden Abbey neer-
geschreven. Zie daar het gastenboek,
ons tijdelijk bestand.

Dirk Zwart

De dichter als poolreiziger Interview met Koos Geerds

Koos Geerds (1948) is leraar Nederlands en dichter. Zijn poëzie verschijnt voornamelijk in *De Revisor*. Hij publiceerde de gedichtenbundels *Het vloeiende land* (1e druk bij De Beuk, 1982; 2e, herzien druk bij Kok, 1986), *Dit verre turen* en *Goutbeek-archieff* (bij De Arbeiderspers). Daarnaast publiceerde hij de novelle *Mijn naam is Frederik* (1986) en essays over Chr.J. van Geel, Lucebert en Jan Kuijper in *Uitgelezen*.

In April 1992 verscheen zijn nieuwste dichtbundel, *Woeste grond*. De dichter zelf over de lezer, het dichten, zijn eerdere werk en zijn nieuwe bundel.

- *Waar moet een lezer van jouw poëzie aan voldoen?*

"Hij moet zich realiseren dat hij poëzie leest. Men leest poëzie te vaak alsof het proza is, terwijl je poëzie circulair moet lezen: een gedicht moet herlezen worden en nog eens herlezen."

- *Je schrijft in Ode (De Revisor, juni 1991): "Ik ving flarden op van het gesprek dat zij" (dat is: de Poëzie) "voerde met een onzichtbare lezer, en te binnen bracht ik mij de overlevenden van haar diepzinnige betekenissen. "Die 'diepzinnige betekenissen' zijn kennelijk gevaarlijk, kunnen slachtoffers maken. En je begint het gedicht Lezer uit Woeste grond: "Hij lijkt geen angst van veel betekenis te kennen, / al ligt een plein van stilte om hem heen. " Is 'betekenis' iets om bang voor te zijn?*

"Er zit in de regels die je citeert ook een scheut ironie, maar inderdaad is poëzie iets gevaarlijks, in die zin dat ze de diepte ingaat, en dat ze je, als het goed is, over nogal fundamentele dingen over jezelf aan het denken zet. Poëzie doet niet alleen een beroep op taalgevoel, maar doet ook een poging het onderste uit de kan bij jezelf te halen, denk ik. Dat is ook mede het avontuur van de poëzie, zowel voor de lezer als voor de dichter."

- *Is poëzie lezen de ontmoeting met een dichter, of met een aparte taalwerkelijkheid?*

"Niet zozeer met een dichter, als wel met een taalwerkelijkheid, waarin je jezelf kunt ontmoeten. Een gedicht is een diepteboring: het boort iets aan bij je. In de 19e eeuw had je een communicatiemodel: een dichter wilde iets kwijt aan een lezer. In de moderne poëzie werkt het anders: het is eigenlijk een gezamenlijke activiteit, die weliswaar eerst door de dichter wordt verricht, maar waarbij hij de lezer uitnodigt om door middel van de taal ook bij zichzelf die exploratie te doen en in die zin is het een wisselwerking tussen dichter en lezer. Maar zodra de lezer verwacht dat het verhaal compleet op z'n bord wordt gelegd door de dichter, heb je een fundamenteel misverstand. Daar is het te gelaagd, te open voor, daar heeft het te veel connotaties voor."

- *Vind je wel dat een lezer de betekenis moet achterhalen die in het gedicht gebracht is?*

"De bedoeling is dat hij de tekst goed leest. Of hij er uithaalt wat ik ermee bedoeld heb moet dan nog maar blijken."

- *Dat staat daar los van?*

"Min of meer. Ik heb natuurlijk in een gedicht een bepaalde gevoelswaarde gelegd. Voor mij als dichter heeft een gedicht een persoonlijke betekenis, maar voor de lezer hoeft die helemaal niet hetzelfde te zijn. De betekenis die een dichter aan zijn gedicht geeft, is niet van belang. Ik kan een gedicht wel uitleggen, en zeggen: dit heb ik ermee bedoeld, maar dan moet dat ook altijd in de tekst terug te vinden zijn, of moet de tekst dat op z'n minst niet tegen spreken, anders laat de dichter zijn gedicht buikspreek."

Het is eigen aan het creatieve proces, dat je daar als dichter maar ten dele aan stuurt. Er komen regels op papier te staan en die sturen jou in een bepaalde richting. Ik heb eigenlijk helemaal geen bedoeling als ik een gedicht schrijf. Ik heb een idee, misschien wel een zin die ik ergens tegenkom, waarmee ik begin, en ik zie wel waar het gedicht uitkomt. Dat is voor mij ook een avontuur. Het gedicht neemt je mee als dichter. Dat proces vind je in het gedicht terug: bij herhaalde lezing moet het gedicht steeds weer boeien door nieuwe dingen die je erin ontdekt."

- *Staat dat niet los van het ontstaansproces? Een gedicht dat in één keer opgeschreven is, kan toch ook een gelaagdheid bezitten?*

"Ik denk dat de houding van de dichter tegenover wat hij doet, sterk bepalend is voor de soort tekst die tot stand komt."

- *Taal is geen middel, maar doel?*

"Ik denk het wel. Taal is een instrument, geen vehikel waarmee je gedachten, een boodschap of een bedoeling overbrengt naar de lezer."

- *Is de dichter niet veeleer een instrument van de taal?*

"Ook. Maar niet in de zin dat hij niet meestuurt. Dat zou betekenen dat je de dichter niet eens mag aanspreken op de moraal van het gedicht en dat is natuurlijk niet zo. Ik treed zelf corrigerend op, het ontstaat in mijn hoofd. Wat dat betreft ben ik volledig verantwoordelijk voor het gedicht."

- *Er is dus geen 'zelfwerkzaamheid' van de taal, zoals dat genoemd wordt. Het is jouw werkzaamheid, waarbij je je laat sturen door de taal?*

"Het is beide. En dat is het spannende. Als je met een gedicht bezig bent, ben je tegelijkertijd schepper en het object waarmee die taal zelf bezig is. Er is in het scheppingsproces een onontwarbare wisselwerking tussen de taal en de dichter."

- *Maar de taal is niet, zoals wel wordt gesteld, iets dat buiten de dichter om werkt?*

"Nee, dat bestrijd ik. Je bent er volledig verantwoordelijk voor. Maar het is een feit dat je vrij zelden echt creatief bent. Wekenlang kan ik geen gedicht schrijven, elk woord dat je opschrijft is triviaal, niets wil. Op een gegeven moment is dat wel het geval, dus je geest heeft daar een eigen wetmatigheid in. Het heeft ook te maken met wat je wilt met poëzie. Je kunt die werking van

de taal ruimte geven, of niet. Nel Benschop schrijft niet zo, denk ik."

- *Als Nel Benschop schrijft: "Ik ben zo blij, want ik geloof in de Heer", dan moet de tweede regel op 'eer' eindigen. Dat is toch ook een stukje sturing van de taal? "Jawel, maar dat is vooral ambacht. Dat is ook het eerste wat ik doe als ik een sonnet schrijf: twee rijtjes rijmwoorden maken."*

- *Hoe weet je dan dat het een sonnet moet worden? Weet je dan al waar het gedicht over gaat?*

"Nee, maar soms heb je het gevoel, dat het een geschikt onderwerp is voor een sonnet."

- *Je hebt dan al een onderwerp?*

"Je hebt een aanleiding, en een vorm. Het kan zijn dat je geest op dat moment geprepareerd is om een sonnet te schrijven, of een rondel, of juist helemaal niet. Ik weet eigenlijk niet hoe het werkt."

- *Ik wilde weer even terugkomen op het gedicht Lezer. "Hij imponeert als iemand op een eiland, / die in elk element een onderkomen vindt." Een lezer is toch juist heel kieskeurig: als een onderkomen hem niet aanstaat, zoekt hij een ander.*

"Wat ik daarmee bedoel is dat hij zich, als hij eenmaal gefascineerd is door poëzie, niet zal laten afleiden door allerlei buitentekstuele factoren. Dit is een lezer die blijft volhouden en de poëzie ook kan meemaken. Dat bedoel ik ook met die elementen: hij laat zich door elk element van de taal meevoeren, hij is reiziger in de taal, zit op dat eiland, laat het allemaal gebeuren en kan het meebeleven."

- *"Hij [= de lezer] gaat volledig op in zijn afwezigheid": dat is de dienstbare opstelling, dat je jezelf uitschakelt.*

"Nee, het betekent letterlijk dat hij alles om zich heen vergeet. Hij geeft zich in dat proces compleet over."

- *"...waardoor de tijd aan eindbestemming wint." Leg me dat eens uit.*

"Het lijkt dat het lezen tijdverlies is, je bezighouden met poëzie lijkt niet zo'n relevante bezigheid. Mijn stelling is dan dat het een enorme winst voor je kan zijn om je door middel van poëzie in de zin van je eigen bestaan te verdiepen. Het zogenaamde tijdverlies kan zodoende wel eens een enorme tijdwinst voor je betekenen."

- *Gedichten lezen is vaak: puzzelen op de betekenis, ontrafelen wat er nu eigenlijk staat. Adriaan Morriën vergelijk recenseren eens met het oplossen van een cryptogram, van een raadsel. Zo ervaar ik dat ook vaak: je moet een gedicht toch eerst een beetje kunnen parafaseren om de meerwaarde van de oorspronkelijke taal te voelen. Als je daar niet grote deels 'uit' komt, komt het gedicht ook niet over. Toch ben je er als dichter, neem ik aan, juist niet op uit om een taalbarrière op te werpen. Dat moet een spanningsveld zijn.*

"Zeker. Ik heb net al aangegeven dat dat samenhangt met de moderne poëtica [= opvattingen over het dichten]. Het is niet zo dat een modern dichter erop uit is om die barrière op te werpen, maar de manier waarop hij bezig is - laten we zeggen: de taal als laboratorium - heeft wel dat effect. Dat moet hij op de

koop toe nemen."

- *Bekommer jij je erom of iets nog wel begrijpelijk zal zijn?*

"Laat ik het zo zeggen: je maakt het niet nodeloos ingewikkeld. Maar ik denk dat je met dat soort poëzie ook je eigen lezerspubliek creëert."

- *Hoe groot is dat, denk je?*

"Een paar honderd. Meer niet."

- *Dit verre turen werd door de critici zeer duister gevonden. Vind je dat achteraf terecht?*

"Ik denk dat de zogenaamde duisterheid met name voortkwam uit de onwil om zich te verplaatsen in die poëzie."

- *Dat kun je toch niet zeggen van Thomas Lieske (in Tirade 307, nov/dec 1986) of van Henk van der Ent (in Uitgelezen 10, 1988). Je merkt bij beiden dat ze heel veel niet begrijpen, terwijl ze toch niet de eerste de beste lezers zijn. Bijvoorbeeld Lichtmis, een gedicht dat je in de tweede druk aan Het vloeiende land hebt toegevoegd, maar meer past in de soort poëzie van Het verre turen.*

De bomen bogen voor geen wind,
voor storm niet en niet voor het ruisen.
Het spreken is uit lucht ontstaan,
het praten, waaien, ledig gaan.

Licht wandelt in het suizen.

Kun je iets over dit gedicht zeggen?

"Het duidt letterlijk op de verstilling van de poëzie. Het geeft een overgang in mijn manier van werken aan. Eerst meer gericht op het overbrengen van datgene waar je over schrijft, terwijl de poëzie van *Dit verre turen* duidelijk verinnerlijkt is, moderner en poetischer. *Lichtmis* is duidelijk een poeticaal gedicht over dat verinnerlijgingsproces. Tegelijk typeert het wel degelijk die bomen bij het plaatsje Lichtmis (het eind van Rouveen), die altijd rechtop zijn blijven staan en zichzelf gebleven zijn onder wat voor weersomstandigheden dan ook. Ik vind het eerlijk gezegd een beetje stom dat ze het er niet uit hebben gehaald, maar het kan aan mij liggen."

Je hebt niet het idee dat je in Dit verre turen over het geheel genomen te hermetisch bent geweest?

"Nee. Maar misschien denk ik daar over tien jaar anders over. Het is voor mij in elk geval een noodzakelijke fase geweest om mijn poëzie op het niveau te krijgen waar ik haar hebben wilde. Een dichter moet zichzelf dwingen zich te vernieuwen. Ik zou niet twee bundels van dezelfde signatuur uit willen geven, dat is een persoonlijke keuze die ik doe. Andere dichters werken in hetzelfde stramien verder, dat is voor mij niet zo zeer het avontuur. Ik streef ernaar om iedere bundel een eigen karakter te geven. Ik zou liever 4 of 5 jaar wachten, dan een soortgelijke bundel uit te geven."

- *Dit verre turen opent met het gedicht Harmonie:*

Driemaal is scheepsrecht vertelt het land,
de liquiditeit in haar clausuleringen
geborgen, waarnaar men de ultieme data
stelt van de levenskans. Aan flarden het nest
op de grond, het struif in kielzog gestrand.

Het ensemble wordt uit de restanten opgesteld.
Kraaiezang toonzet lijstergeluit.
Ra, ra, hoe vaak bergt de schorre krop
het lokkend aas van de ijdelruit.

Hoeeze, sla acht op de spreuk van mijn mond:
het scheurt aan de grond, het schreeuwt dat het uitkomt.

Ik wil je mijn interpretatie voorleggen. De aanleiding voor het gedicht lijkt me het zien van een vogelnest, dat voor de derde maal kapot op het land ligt, in het 'kielzog' van de trekker, die het nest weer eens overreden heeft. Het land, d.w.z. de boeren, de burgers, hebben een nuchtere opvatting over overlevingskansen: zo gaan de dingen nu eenmaal, 'driemaal is scheepsrecht', tegen de dood ben je niet opgewassen.

Echter, tweede strofe: het onmogelijke gebeurt: er wordt een ensemble (harmonie) samengesteld uit iets doods, uit struif.

De laatste strofe stelt een nieuwe spreuk tegenover die van de eerste strofe. Het scheuren van de aarde en het uitkomende zaad roepen een opstandingsbeeld op. Je zou Harmonie misschien een paasgedicht kunnen noemen: door Christus' opstanding is er weer evenwicht (harmonie), heeft de dood niet meer het enige woord.

"Ja. Er is een tekst in Romeinen, waarin staat dat de schepping in barensnood is en wacht op de openbaarwording van Christus. Dat is de achtergrond. Ik heb ook overwogen om die tekst eronder te zetten, maar dat was me net even te gortig.

De concrete aanleiding tot het gedicht was een merelnest, dat voor de derde keer uit een conifeer was gewaaid en kapot op de grond lag, maar zoals jij het interpreteert past het prima in de bedoeling van het gedicht."

- *"Kraaiezang toonzet lijstergeluit." Onder 'toonzetten' versta ik: een tekst van een muzikale toonzetting voorzien, op muziek zetten.*

"Ik heb het woord iets anders gebruikt. Een kraai is een roofvogel, beeld voor de harde werkelijkheid. Die 'zet de toon', overstemt het lijstergeluit, de poëzie. In deze wereld heeft niet het lijstergeluit, maar de kraaiezang de overhand, met alle dood en verderf die daarbij hoort.

Die schorre krop van die kraai 'bergt het lokkend aas van de ijdelruit'. Dus als jij denkt dat jij met je poëzie de wereld wel even zult veranderen, dan zul je ontdekken dat die kraai er met jouw broedsel vandoor gaat: dat is de ironie van de ijdelruit. Niettemin is er, strofe dric, toch perspectief.

Het slot van strofe twee kun je ook zien als het raadsel, hoe dood, verderf, zonde, onbegrip, in dit leven de mooiste dingen kapot maken. De mens kan het

prachtigste dingen maken, maar heeft aan de andere kant ook een drang tot het kwade en vernietigingsdrang. "Van nature geneigd om God en de naaste te haten", dat is ook werkelijk zo. Zo zitten we in elkaar."

- *Van der Ent* *betrok het gedicht op de vraag naar het bestaansrecht van poëzie: hij zag Dit verre turen als je derde publicatie (na de twee van elkaar verschillende drukken van Het vloeiende land), en "het publiceren als als het verscheuren van het (geestelijk) nest waarin hij zich, als een weidevogel met zijn eieren, veilig waande."* *Het ensemble uit strofe twee is de bundel die samengesteld wordt.*

"Dat is maar ten dele waar. *Dit verre turen* is gewoon mijn tweede bundel, en dat nest heeft niks met het geestelijk nest te maken. Maar je kunt het nest wel zien als de poëzie, het gedicht. Het gaat er in de eerste strofe om, dat de mooie dingen je uit de handen worden weggeslagen, zodat je denkt: wat heeft het allemaal voor zin. Wat heeft een poëziebundel voor zin, helpt dat de wereld verder? "Het ensemble wordt uit de restanten opgesteld" is dan een trieste constatering, maar ook een stukje optimisme: er is nog mogelijkheid. Echter: daarin wordt het lijstergeluilt toch weer overstemd door de kraaienzang. Dat relatieveert het gewicht van je poëzie."

- *Nog één dingetje over Het verre turen.* Een regel die je nogal kwalijk genomen is, is die over de angst, "die schrijlings in de slokdarm rijdt / van het zinkende ei."

"Dat is een wat surrealistisch beeld. Ik zou zulke regels nu niet snel meer schrijven, maar ik vond het toen gewoon leuk om op te schrijven. Het typeert de absurde levensangst, die al in de kiem aanwezig is en diep in je daalt. Iets dergelijks heb ik er mee willen uitdrukken, maar als men het beeld niet zo mooi vindt..."

- *Wat is nou 'de slokdarm van het zinkende ei'?*

"Weet ik niet. Moet dat? Ik vind het beeld wel leuk."

- *Wat is poëzie? In De Revisor schreef je: "poëzie is een bijsluiters zonder medicijn".*

"Poëzie heeft heel veel kanten, je moet er alleen geen overdreven verwachtingen van hebben. Je moet er niet je heil van verwachten."

- *Poëzie verwijst wel naar het medicijn?*

"Ja. In de moderne poëtica wordt de poëzie zelf als medicijn gezien. Jan Kuyper heeft het bijvoorbeeld meerdere malen gezegd in interviews: het leven is een chaos, het gedicht suggereert zoiets als een zin die toch zou bestaan. De moderne dichter biedt zijn werk aan als een volstrekt subjectief ontwerp van zingeving, de suggestie van een hoger verband ondanks de chaos. In zoverre ben ik absoluut geen modern dichter, maar een christelijk dichter, en ik zal me ervoor hoeden om te suggereren dat de dichter iets zou kunnen geven aan de lezer dat deze buiten de kunst niet zou kunnen vinden. Luisteren naar de muziek van Bach geeft het gevoel opgenomen te zijn in een hoger verband. En hoezeer dat gevoel ook mij kan bekrampen, die functie is wel onzin. Dat wil ik dus nooit met mijn poëzie suggereren."

- *In je essay 'Sint die dage liechten'; over negativiteit en dichterschap (In: Bezielde verband; opstellen aangeboden aan prof. J. Kamphuis. Kampen 1984) heb je de complexiteit van poëzie gekoppeld aan de opvatting van de moderne dichter over de werkelijkheid als raadselachtig en chaotisch. Jouw poëzie is complex, maar is voor jou als christen de werkelijkheid niet een stuk overzichtelijker?*

"Al heeft een christen een hoopvol perspectief, daarom is het leven voor hem niet minder complex. Christus geeft zin aan ons leven, maar dat neemt niet weg, dat ook een christen voledig mens is. Hij leeft in de werkelijkheid van zorgen en moeiten en raadsels, waar ook de niet-christen in leeft. Ik ben niet werelds, maar wel aards, met huid en haar. Mijn bestaan heeft wel uitzicht, maar is niet overzichtelijk, netjes geordend. Een christen stuit op dezelfde weerbarstige werkelijkheid als de niet-christen."

- *Heb je het gevoel dat je moet verwijzen naar Christus, in je poëzie?*

"Nee, dat gevoel heb ik niet. Maar ik ben een compleet mens en daar hoort mijn levensovertuiging ook bij. Het geloof behoort tot het diepste van mijn mens-zijn, en dus komt dat in mijn poëzie op allerlei manieren tot uiting, op een natuurlijke, organische manier. Het wordt ook door niet-christenen als zodanig herkend. Ik schrijf momenteel gedichten over insecten, en daar komen ook duidelijk christelijke noties in voor. Dat heeft niet met een keuze te maken."

- *Waarom eigenlijk publiceert je voornamelijk in De Revisor, en weinig in het christelijk literair tijdschrift Wordwerk?*

"Het schrijven kost me veel tijd en moeite, ik ben niet een veelschrijver, dus als ik iets af heb plaats ik dat het liefst in een omgeving waarin ik vind dat het het meest tot z'n recht komt. Ik heb verschillende kernen in *Wordwerk* gepubliceerd, maar ik vind dat een christelijk dichter zich moet kunnen meten met de literaire poëzie van het hoogste niveau. *De Revisor* vind ik eigenlijk het tijdschrift voor moderne poëzie, met strenge keurmeesters, en ik wil graag de toets van die kritiek kunnen doorstaan."

- *Om weer terug te komen op het dichten, is dichten zelfverheldering?*

"Ook. Zeker. Je staat er verstand van wat je boven water haalt in je gedichten, ook over jezelf, aan gedachten bijvoorbeeld. Het ligt niet van te voren allemaal aan de oppervlakte. Je haalt dingen tevoorschyn die er kennelijk toch zijn. Het is een heel wonderlijk en onvoorspelbaar proces. Wat dat betreft haalt de taal heel veel uit. Het is een heel gek medium."

- *"Het schrijven van gedichten is (...) het vertoeven in een onland, een grauw randgebied dat ik vervens," schrijft Van der Ent naar aanleiding van een gedicht uit Dit verre turen. Hij spreekt van "het gevecht dat een dichter met en in de taal moet voeren". Ervaar jij dat zo ook?*

"Ja. Een gedicht kan je soms letterlijk kwellen, zodat je ermee opstaat en mee naar bed gaat. Je moet het gewoon afhebben... En het brengt je soms ook op terreinen waar je niet voor terug moet denken. Ik ben er ook niet op uit om mooie poëzie te schrijven, of alleen over mooie of positieve dingen. Er is duisternis in deze wereld, en daar gaat poëzie ook over."

- Je exploreert ook de donkere kanten van je ziel?

"Ja. Hoever je daarin kan gaan is een boeiende vraag, denk ik, maar dat aspect is er wel."

- Je poëzie lijkt zich momenteel te bewegen tussen twee verschillende toonaarden: een brede, vloeiende, epische, die zijn neerslag vindt in lange, verhalende en ook beschouwende gedichten, en een meer geconcentreerde, Van Geel-achtige. De laatste is meer de toonaard van Woeste Grond, lijkt me. De titel komt uit Diorama:

Het oog van de sneeuwuil,
de huid van de adder,
luchten en woeste grond,
het oorspronkelijk donker,
eeuwigheid en jij
in verwantschap hersteld,
ontdaan van realiteit.

De dood is een geheugen
vol licht & geluid.

Wil je die titel eens toelichten?

"Woeste grond" heeft zowel een positieve als een negatieve lading. Uit oogpunt van cultuur is woeste grond een negatieve benaming. De woeste gronden werden ontgonnen door de Nederlandse Heidemaatschappij, want dat waren onvruchtbare gronden. Zo keek men daar tegenaan. Vandaag heeft het juist de positieve betekenis van 'ongerept', daar waar de cultuur zijn verwoestende werking nog niet gedaan heeft. Dus 'woeste grond' is voor de cultuur en bedreigend en voorwaardelijk. Daar ben je met poëzie ook mee bezig: de strijd in jezelf tussen het onontgonnene en het in kaart brengen. In dat spanningsveld zit de bundel.

Ik heb de drie afdelingen bewust titels gegeven van gedichten die ook dat ambigue hebben. De derde afdeling heeft eerst *Icarus* geheten, toen *Zeevaarder*, en tenslotte heb ik hem *Poolreiziger* genoemd. Het gaat in al die drie gedichten (*Bezoeker*, *Meeuw* en *Poolreiziger*) over wezens - lezers, dichters, mensen - die zich in twee werkelijkheden bevinden. De poolreiziger die de polen afreist is een beeld voor de dichter, op weg naar die andere werkelijkheid om er zijn vlag te planten. Die meeuw leeft ook in twee werelden: land en zee. De bezoeker bezoekt een demente vrouw die in een andere werkelijkheid leeft. Dat verscheurde zit wel in de hele bundel, maar ook de heling van dat verscheurde.

Het verbaasde mij dat Hans Werkman van de diergedichten in de middelste afdeling, waarvan er een aantal in *De Revisor* stond, vond dat ze erg gesloten waren. Naar mijn gevoel doe ik niets anders dan de besten portretteren, maar kennelijk zijn ze nogal poeticaal. Ik zou willen dat ze een wat lagere drempel hadden, voor mij zijn het heel open gedichten. Ik vind ze heel menselijk, die dieren. Je kunt je zo goed in hen verplaatsen."

- Heel mooi vond ik dit gedicht over de helende werking van de taal, Gasthuis:

Wereld, ik leef in het domein
van lichte taal in wintertijd:
de gangen leeg, de kamers ruim
en zonder grens de binnentuin.

Einder, bedaar, ik heb een huis
dat mij bevrijdt; onder dit dak
ben ik een mens die adem krijgt.

"Ja, taal kan je ook geborgenheid geven. Ook die geborgenheid zit meer in de bundel. Ik heb dit gedicht geschreven voor een psychiatrische intiching in Deventer, die een wedstrijd had uitgeschreven. De regels mochten maar een bepaald aantal letters hebben, omdat het op een rol zou worden uitgehouden. Aanvankelijk had ik elke regel in twee regels gesplitst, je ziet die scheidslijn in het midden lopen. Het gedicht van Okke Jager is toen uitgekozen."

- Er staan nogal wat poetische noties in jouw gedichten. Wat moet een lezer met poetische gedichten?

"Ze mooi vinden. Maar een gedicht over het dichten is ook een gedicht over de creativiteit, die ieder mens bezit. Zonder creativiteit zijn we geen mensen. De bezinning daarop bij dichters kan voor een lezer een spannende vraag inhouden."

- Het gedicht *Poolreiziger* is heel kaal:

Alleen de tekenende elementen
zoals een snijdende wind

de honger van de route
de witte bevredigende etmalen

het planten van de vlag
niet meer dan het gebaar.

"Het landschap is ook heel kaal. Dit duidt op de ascese van het dichterschap in die zin, dat het niet meer moet willen lijken dan het is. Ook op het onverbiddelijke karakter ervan, de discipline die het je oplegt, de tucht. Daar zit ook juist het plezier in voor de dichter. Een mens die alles opzij zet, die zichzelf onder het mes legt en alles uit zichzelf wegsnijdt om dat ene te bereiken: dat is pas echt een mens. De poolreiziger deinst voor niets terug, zo hoort een dichterschap ook te zijn."

Koos Geerds

Voorrede

DIT IS DE WAARACHTIGE REIS VAN MESSIRE MARCO POLO.

De eerste maand van zijn gedwongen verblijf besteedde hij om van zijn verwondingen te genezen, de tweede aan verveling, en zeven, in zichzelf gekeerd, om te herinneren, want door een tralievenster werd de horizon hem toegemeten. In het jaar van onze Heer twaalfhonderdenachtennegentig vertelde hij wat hij gedurende een kwarteeuw ontdekte. Moge dit Boek der Wonderen mij mijn ballingschap vergelden. Gedenk, mijn God, de cipier, die op waarborg van Messire Polo voor mij, de dichter en geleerde, perkament en pennen bestelde en dit stenen krocht, waarin wij beiden negen maanden verkeerden, - en ik daarvoor al veertien jaar - met voedsel, wijn en kleding herschiep in een genoegelijk en uiterst vruchtbaar oord. U wie het aangenaam is de onderscheiden soorten mensen en de koninkrijken van de aarde te leren kennen, neem dit boek, lees het en laat het lezen. Het zal u ordelijk onderrichten wat Messire Polo, Sopracomito van Venetië, heeft gedictieerd in de gevangnissen van Genua aan zijn gezel in de gevangenis Messire Rustichello van Pisa, poët. Geschreven heb ik met mijn beste pen en statigste letters die deze wetenschap zullen doen voortduren tot in alle eeuwigheid.

Het was in het jaar twaalfhonderdeneenzeventig, dat Messire Marco Polo, het spoor van de Grote Doge volgend, in gezelschap van zijn vader en oom zijn moederstad Venetië verliet en de boegspriet naar Jeruzalem en het Verre Oosten richtte. Zij hadden in de Gouden Basiliek van de heiligen met lange wimpers en hoog geheven vinger aan San Nicolo een zilveren schip geofferd, dat zeer kostbaar was. Zij hadden hun kaarsen gebrand voor de gewijde altaren en buigend hun hulde gebracht onder de Tweede Zuil, die San Teodore toebehoort - hij doodt de ziedende draak. Al reizend zou men handeldrijven, al handelend reizen, en de parels en edelgesteenten tussen de plooiën van hun mantels en in de geheime schuilhoeken van hun broeken bergen. Overal waar zij gingen in het onmetelijke rijksgedebied van de Groot-Khan Koeblai, Heer over de Tartaren, dat zich uitstrekt van de Stille Oceaan tot het land van de Magyaren, verder dan Palestina, verder dan Arabië, tot aan het Morgenland, zou de Gouden Tafel met het handschrift van de heerser hen beschermen en hun toekomstige gastheren gulhartig maken.

De Paus zond zijn allerheiligste groet met hen mee tot waar de Gele Tent van bamboe en satijn staat opgeslagen. Zij verlangden onderweg het Eiland van de Oude van de Zee te zien, die paard rijdt op de schipbreukelingen van zijn kusten; de Zuigvis die zich vasthecht aan de kiel en deze onder water verzwelgt; het Land van de Oude van het Geberge, die tienmaal duizend moordenaars tot lijfwacht heeft; het Land van de Chinchin, die huppelend voortbewegen, een elleboommaat hoog; het Land van de Eeuwige Jeugd; de Reuzevogel Rok, die de Vallei der Diamanten bewoont; het Land van de Priester Johannes; het Land van Gog en Magog; het Land van de Eeuwige Schemering, en de Eindzee daarachter... Wijze mannen van het christelijk geloof, bedreven in de zeven kunsten, voeren met hen mee om met de heidenen te redetwisten.

De zee doordrenkte de bodem, de aarde vertroebelde als vanouds het water van de Venetiaanse lagune, toen het gezelschap rijk aan goederen en ondervinding huiswaarts keerde, vierentwintig jaren ouder en door beproeving getekend. Niemand geloofde hun driedovoudige geschiedenis, de fabelachtige verworvenheden en de wetenschappen van het andere ras. Laatdunkend trok men de wenkbrauwen op bij het vernemen van boekdrukunst en krijgskunst met buskruit en kartouwen, duizelingwekkende bouwwerken van steen, gedurfde constructies die rivieren overspannen, de flora, de fauna, de onafzienbare kudden, de schattingen voor Koeblai-Khan, op duizenden kamelen aangevoerd, zijn maaltijden, zijn wijze bestuur, zijn feilloze organisatie, de rust in zijn miljoenensteden. Zo was aan onwillige oren het hele waagstuk besteed.

Een zeeman meert niet af waar men de galg heeft opgericht. Geve daarom mijn engel mij de riemen vol te schrijven. Tot u, die onbekrompen bent van geest, wil ik mij keren, uw ondernemingslust alleen kan deze regels staven; de jongste dag zal richten tussen u en mij. Wees onverschrokken, geef het vlees geen voet. Een wakker oog zoekt rusteloos de einder.

Saluut!

Hans Barendregt

Herinneringen aan Hein de Bruin

Het moet in de tijd van 1932/33 zijn geweest, dat ik contact kreeg met Hein de Bruin op een der samenkomsten van de Christelijke Auteurskring, waarvan ik pas lid geworden was. Vraag me niet waardoor van alle illustere mannen en vrouwen het juist Hein de Bruin was met wie ik nadere kennismaking aanknoopte. Het kan best zijn dat bij een babbeltje tussendoor we ontdekten, dat we allebei in Amsterdam-West woonden en niet eens zo ver van elkaar af. De uitnodiging "je moet eens langs komen" ligt dan voor de hand.

Eerst ging ik in mijn eentje, maar al spoedig samen met mijn verloofde, die later mijn vrouw werd. Telefoons waren toentertijd nog dun gezaaid in Amsterdam, dus het was altijd een visite op de bonnefooi; maar nooit heeft Hein gezegd: ik heb het te druk, of: het schikt me nu niet. Wel bleef het verkeer eenzijdig; hoewel verschillende leden van de Auteurskring bij mij over de vloer zijn geweest, heeft Hein er nooit een voet gezet. Ik zei tegen mijn verloofde: het is een aardig gezin, twee prettige mensen, reuze rustig. Maar na de tweede visite, toen we de drie trappen beklommen hadden en ik nog één trap naar de zolder besteeg naar Heins werkkamer, zei zij op de terugweg: Jij bent ook een mooie! Hein en Trijn hebben vier kinderen, heb je daar niets van gemerkt? (Het zouden er vijf worden, allemaal meisjes.) Trijn en mijn vrouw werden vriendinnen.

Hoe waren nu die bezoeken bij Hein?

Ik kan alleen maar zeggen: heel bijzonder en merkwaardig. Hij was elf jaar ouder dan ik en in mijn ogen gearriveerd: redacteur van *Opwaartsche Wegen* en enkele zelfstandige publicaties op zijn naam. Daar was ik een broekje bij. Amper 23.

Ik wist dat hij betrokken was in het jarenlange debat over het "manco" in de christelijke creativiteit. *Opwaartsche Wegen* stond er bol van. Maar daarover heb ik nooit met Hein gesproken. Ik vond namelijk die hele discussie (eigenwijs als men op die leeftijd is) volslagen vruchteloos: een geniaal dichter breekt door alle wereldlijke vooroordelen van de buitenwacht heen, getuige De Mérode en Nijhoff (en later Achterberg). Het "manco" was eenvoudig een tekort aan bevoegenheid en genialiteit.

Waar spraken we dan wel over? Voornamelijk over elkaanders werk. Soms in het bijzonder, soms in het algemeen.

Zijn proza vond ik kantig, suggestief; elke zin stond op poten. In zijn gedichten trof ik hetzelfde aan, maar daarin miste ik erg het muzische, de ritmen vloeiden niet. Zelf had ik een muzikale opvoeding gehad van een leraar die mij in de geheimen van de muziek en de muzikale vormen had ingewijd, het kon niet anders of in mijn gedichten moest dat hoorbaar zijn. Maar ik heb het Hein nooit duidelijk kunnen maken. Het zat er bij hem gewoon niet in. Ook gevoel voor mystiek bezat hij niet - althans voorzover ik dat toen kon nagaan.

Waar hij bij mijn werk voortdurend op hamerde was: plasticiteit. Je moet

niet veel zeggen, maar weinig, en dat moet gebald zijn, vooral plastisch geformeerd.

Ik herinner mij eens een stuk proza voorgelezen te hebben, waarin ik van een onbeduidend mannetje die op eens een oordeel over iets moest geven, schreef: hij maakte een paar scheve halsjes. Na afloop citeerde Hein dat. Kijk, zei hij, die zin heb ik onthouden, je schrijft niet óver die man, maar je zet hem in één beeld neer; dát is plastiek.

En plastiek was de voorwaarde waarop hij geregeld terugkwam, een kenmerk dat ook in zijn eigen werk in het oog springt.

Natuurlijk was het praten over elkaanders werk niet het enige. Een enkele keer passeerde een buitenlandse schrijver de revue, of werk waarover hij in *Opwaartsche Wegen* een kritiek moest leveren (en een scherp oordelend criterium was hij). Menigmaal werd werk van collega's uit de Auteurskring naar voren gehaald en naar een kritische consensus gezocht. Ik ging altijd rijker naar huis dan tevoren.

In de oorlog vielen de contacten weg. Wel had ik het druk met mijn gezin en mijn studie, maar veel erger waren de "Sperrzeit" en de steeds nijpender omstandigheden.

Na de oorlog kwamen we nog een paar keer bij Hein en Trijn op bezoek, maar de veerkracht was er uit. Hein roide wat rond in de maatschappij en Trijn klaagde erover dat hij zo moeilijk was, je kreeg er niets uit. Tot zij ons meedeelde dat hij was opgenomen in de Valeriuskliniek, een psychiatrische inrichting in Amsterdam. Daar heb ik hem nog één keer bezocht. Over literatuur spraken we niet meer, alleen over alledaagse niemendalletjes. Ik vond hem geestelijk normaal, alleen mokte hij dat er geen bezoek kwam van zijn kinderen. Ik probeerde dat een beetje glad te strijken, maar hij reageerde er niet op.

Hij werd niet lang daarna als gezond ontslagen. Maar korte tijd later, op de dag voorafgaande aan die waarop zijn oudste dochter zou trouwen, toen de kinderen niet thuis waren en Trijn naar de kapper was voor het aanstaande feest, klom hij naar zijn zolder en in het open deel naast zijn werkvertrek heeft hij zich verhangen, in alle stilte en eenzaamheid.

Heb ik Hein de Bruin gekend?

Nee, ik heb hem niet gekend. Pas achteraf bereikten mij spaarzame berichten, dat hij in een enorme (religieuze) geestesnoed verkeerd moest hebben, met name door bezoeken van de duivel. Geen intimus heeft die nood gepild, zelfs de psychiaters hebben die onvoldoende doorzien. Hij was altijd al een zeer gesloten figuur.

Pas jaren later, bij 't herlezen van zijn werk, kwam ik plaatsen tegen die uitingen konden zijn van een gekwelde geest. Maar wie betrof die toentertijd op hem persoonlijk?

Voor al in *Shelley's Juliaan en Maddalo*, een dichtstuk uit 1946 (!), treft dit smartelijk. Het is een gesprek tussen twee edellieden die een waanzinnige gaan bezoeken. In de lange monoloog van deze waanzinnige staan uitingen die men Hein de Bruin persoonlijk toerekenen kan. Bijvoorbeeld:

... ik heb te goed gehoord
hoe elke vloek mij toegemeten was.
Vermeng ze, gif met gif, in 't zelfde glas,
en 't zal een zegen tevens zijn, waarnaar
'k vergeefs heb uitgezien - de dood.

Maar - de tekst wás van Shelley. Om dit nog eens goed te benadrukken heeft hij de naam van Shelley, zeer ongewoon, opzichtig in de titel vermeld: men moest vooral niet denken dat het gedicht een bedenksel van Hein de Bruin was. Ik denk dat een nauwgezette vergelijking van Heins vertaling met het engelse origineel onthullende verschillen zal traceren.

Zelf heb ik die weg bewandeld in een bespreking van zijn *Job* uit 1943 (in *Ontmoeting*, jrg. 8, 1955, blz. 228-238). Ik heb daarin o.a. de vraag gesteld: waarom heeft Hein de Bruin zich juist zo met déze bijbelfiguur gemoeid? En ik meen aannemelijk te hebben gemaakt: omdat de zwaar beproefde Job in zo vele opzichten zijn persoonlijke problematiek weerspiegelde. Ook bij Job stond de Satan op de achtergrond. Daar móést hij zich worstelend met de stof over uitschrijven. Ik kon ook uit dit gedicht aantonen hoe krampachtig hij zich bij ogenblikken aan de genade van God heeft vastgeklampt, als met lichtflitsen in de nacht.

Anton Ent

Verdwaald

Regen te Bussum. Wie Bussum amper kent, weet hoe hij kan verdwalen. En jij verdwaalde dus. Geen predikant kwam jou daar halen. Zelfs Buskes niet die jou vernietigde tot dilettant.

Maar jij schreef regels die ik kan citeren en Gerrit Komrij nam twee verzen van je op. Was dat maar waar! Bij jou rijmt bibberaar op klaar, misverstand op mistig land. En vroomheid vroeg naar het betonnen fundament dat dogma's droeg.

Je zweeg aan tafel en werd een knappe huichelaar in het huis waar niemand woont, tenzij ik binnen kom. De verborgen god had jou verward en andersom.

Je schreef hem brieven met het antwoord, om en om, bleef binnenshuis, maar dwaalde ver buiten de poort zodra Camus verscheen. Ontregeld tot het koord.

Dirk Zwart

Hein de Bruin

Een biografische schets

Inleiding

Het werk van Hein de Bruin, wiens literaire leven zich voornamelijk afspeelde binnen de vooroorlogse protestants-christelijke lezers- en schrijverskring rond *Opwaartsche Wegen*, behoort tot het beste wat er door de Jong-Protestants-groep is voortgebracht. Het is een middelgroot oeuvre aan poëzie, verhalend en beschouwend proza, waarvan alleen de poëzie nog enigszins bekend is, doordat Wim Hazeu in de zeventig jaren in het NCRV-radio-programma Literama aandacht schonk aan De Bruin, en een verzameling uitgaaf met diens poëzie.¹ Die poëzie heeft een uitstraling van een grote zuiverheid, een existentiële diepgang en een tragiok, die sterk gekleurd is door het feit van De Bruins tragische leven en levensinde.² Maar feit is dat Hein de Bruin, wiens proza nu sterk gedateerd aandoet, gedichten geschreven heeft die vandaag de dag nog steeds zeggingskracht hebben en boven hun tijd en aanleiding uitgestegen zijn. De Bruins poëzie verdient minstens nog eens de uitgave van een bloemlezing.

"Angst en verbijstering laten zich in vele gedichten vermoeden, innerlijke strijd, soms kortstondig zich oplossend in momenten van verheldering, zoals in de cyclus *De brief*. Maar steeds opnieuw en tenslotte definitief raakte De Bruins 'grüblerische' geest in het levensraadsel verward", schreef Ad den Besten.³

"In zijn werk - proza en poëzie - vindt men ook alles terug wat hij in zijn eerste brief aan mij schreef: de confrontatie van een mens, die zich bevrijden wil, met het milieu en de gemeenschap, waarmee hij door geboorte en omstandigheden verbonden is. In zijn leven is er de nooit aflatende spanning tussen een voortdurend bevrijd worden en een even voortdurend gebonden blijven, het conflict tussen zijn artistieke persoonlijkheid en het kleinburgerlijk milieu, waarin hij opgroeide", schreef dr. J.J. Buskes.⁴

Wellicht geeft de nu volgende biografische schets een aanzet voor verder onderzoek naar en wekt ze hernieuwde interesse voor De Bruins werk, waarvan de gedichtencyclus *De brief*, die elders in dit nummer aandacht krijgt, een gaaf voorbeeld is.

Bronnen

Ik baseerde mij op de volgende bronnen: het *Levensbericht* dat K. Heeroma over De Bruin schreef in *Ontmoeting* in 1950⁵, het hoofdstuk over De Bruin in *Vier vrienden* van dr. J.J. Buskes uit 1971 en de inleiding op de verzameling *Het ingekimde land en andere gedichten* uit 1976 van Wim Hazeu, die zich, behalve op bovengenoemde bronnen, baseerde op gesprekken met vrienden van De Bruin.

Voorts leverden correspondentie en andere persoonlijke stukken (zoals aanwezig in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag) biografische gegevens op. Tenslotte sprak ik met de oudste dochter van Hein de Bruin, A. Alberts-de Bruin (Annie, geb. 1923) uit

Amsterdam en haar op één na jongste zuster, G. Laanstra-de Bruin (Gerda, geb. 1933) uit Meppel. De schriftelijke weergave van het gesprek met mevrouw Alberts heb ik in onderstaande schets verwerkt. Ik wil beiden hierbij bedanken voor de openheid en welwillendheid waarmee ze mijn interesse in het leven van hun vader tegemoet kwamen.

Desondanks blijken veel gegevens niet meer te achterhalen, mede doordat degenen die hem als (min of meer) leeftijdgenoot en van nabij gekend hebben, zijn overleden.

Eerste levensfase

Hein de Bruin werd geboren op 22 maart 1899 in IJlst, Friesland. Hij was het enige kind van de scheepsmakersbaas Gerben de Bruin en Antje Bijlsma. Er is in de De Bruin-literatuur ook sprake van 'een korte episode in de Duitse Rijnstad Essen' (misschien in verband met een scheepsbouw-opdracht), waarna het gezin nog voor korte tijd naar Friesland terugkeerde, alvorens te verhuizen naar Enkhuizen. Daar dreef de vader een boekwinkel annex sigarenhandel. Hein doorliep er de lagere school (en de middelbare school?). Hij ging naar de kweekschool, maar zijn vader zag daar geen toekomst in. Hein ging op kantoor bij zaadhandel Sluis en Groot. Daar raakte hij bevriend met Harmen van der Leek⁶, die in 1923 een van de oprichters van *Opwaartsche Wegen* zou zijn.

In 1920 wordt Hein kantoorbiedende bij de Incassobank in Amsterdam en is daar belast met buitenlandse correspondentie. In 1922 trouwt hij met een meisje dat hij in Enkhuizen had leren kennen, Trijntje Ney. Ze kwam uit een gereformeerd gezin van tien kinderen uit Ameland, en was dienstmeisje in Enkhuizen.

Hein studeert voor zijn akte middelbaar Duits, maar zakt voor het examen, raakt overspannen en staakt de studie. Hij maakt in deze jaren enkele keren een korte reis naar Duitsland en Zwitserland.

Zowel Hein als zijn ouders zijn gereformeerd. Ze behoren tot de gemeente van Amsterdam-Zuid (de Parkkerk), waar ds. Geelkerken predikant is. In 1926 vindt er een scheuring plaats. Aanleiding is de kwestie Geelkerken: heft de slang in het paradijs wel of niet gesproken, of liever gezegd: wat is de aard van het Schriftgezag. Behalve de Amsterdamse predikant Dr. J.G. Geelkerken werden ook andere domines door de synode van Assen uit het kerkverband gezet, en een aantal gemeenten verenigt zich als *De Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband*. Ook J.J. Buskes was (met een onderbevestiging) predikant in Amsterdam, evenals, in later jaren, E.L. Smelik.

Het Hersteld Verband kenmerkte zich onder andere door een afstand nemen van de gereformeerde traditie (vooral de waarde van de *Drie Formulieren van Enigheid* werd gerelatieveerd), een minder exclusief kerkbegrip, een oecumenische gerichtheid en een pacifistische inslag. De theologie onderging sterke invloed van Barth. In 1946 ging het Hersteld Verband (door gereformeerden ook wel denigerend het 'holland vlak' genoemd, op in de Hervormde Kerk.

Hein krijgt in de loop der jaren contact met Hersteld-Verbanders als de boekhandelaar en drukker P.J. Venemans, ds. J.J. Buskes, ds. E.L. Smelik,

Fedde Schurer en Gabriël Smit. Met onder anderen Schurer, Van Randwijk, Buskes en P.J. Meertens was Hein de Bruin zijdelings (en waarschijnlijk voor korte tijd) betrokken bij de Christen Democratische Unie (opgericht in 1926), een kleine partij tussen de niet-christelijke SDAP en de wel christelijke, maar onvoldoende sociaal georiënteerde AR en CHU.

Schrijverschap

Pas in de tweede helft van de twintiger jaren manifesteert zich De Bruins schrijverschap. Vanaf 1927 publiceert hij proza (een aantal column-achtige stukjes in *De Vrije Westfries*) en gedichten, eerst in *Streven* (1927), vanaf 1928 in *Opwaartsche Wegen* en andere tijdschriften op het protestants-christelijke erf. Hij dichte echter al veel langer: in de nalatenschap was door Heeroma een gedicht aangetroffen uit 1924. Er is echter al een gedicht uit 1919: in een brief d.d. 22 juli 1919, tijdens kortaartijds geschreven in het Duits aan een onbekende vriend. Zowel de gehele brief, als het gedicht dat aan het eind van de brief opgenomen is, ademen de opgetogen en levenslustige stemming van een verliefde jongeman. Het gedicht is getiteld *Geluk*:

Als 't avond wordt dan tuur ik door mijn raam
Ik zie de wijde luchten
Hoor boven mij een lieve merel slaan
Beneden kinderen die luid geruchten

Zoo wacht ik op mijn liefste die haast komt
Ik luister naar haar stappen
Totdat de drukte buiten soms verstomt
En ik haar tred hoor op de kale trappen.

Ik hoor de stem die dan mijn harte spreekt:
"Je kunt haar niet meer missen."
Terwijl ze mij haar armen tegensteekt
Kan ik niet laten haar den mond te kussen.

Begin 30-er jaren kwam, naast zijn kantoorbaan, het literaire leven van Hein de Bruin op gang, toen hij gedurende enkele jaren secretaris was van de Kring Amsterdam van het Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen. In 1932 werd hij lid van de Christelijke Auteurskring (waarvan hij later nog secretaris is geweest) en trad hij, tegelijk met K. Heeroma, toe tot de redactie van *Opwaartsche Wegen*. Gedurende de dertiger jaren breidden zijn (literaire) contacten zich uit: Jan H. de Groot, Henk van Randwijk, Gerrit Kamphuis, W.A.P. Smit, P.J. Risseeuw, K. Heeroma en anderen behoorden tot zijn literaire vriendenkring.

Naast zijn kantoorbaan werd Hein de Bruin dus steeds meer schrijver. In 1932 verscheen zijn eerste dichtbundel, *Het ingekimde land*. In 1934 verscheen zijn roman *Wat blijft*. Door zijn schrijverschap en redacteurschap wordt De Bruin één van de belangrijke auteurs in de Jong-Protestantse groep. Hij publiceert novellen, gedichtentent kritisch proza. Een jaar na de oprichting van *De Werkplaats* in 1936, door o.m. Heeroma en W.A.P. Smit, voegt De Bruin zich bij de redactie van dat nieuwe tijdschrift, dat na de tweede jaar-

gang, in 1938 dus, alweer fuseert met *Elckerlyc*, dat het nog één jaar uithoudt. Van 1939 tot de opheffing van het blad in 1940 is De Bruin weer redacteur van *Opwaartsche Wegen*. (Voor een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van de protestants-christelijke literaire tijdschriften in deze jaren verwijs ik naar het *Schrijversprentenboek over Opwaartsche Wegen*.)

Kantoorbaan

"Toen de dichter Hein de Bruin [...] van een redacteur van een encyclopedie vernam dat zijn naam in die encyclopedie zou komen, raakte hij opgetogen. Hij ging ervan uit dat op de bank minstens één collega die encyclopedie zou raadplegen en erachter zou komen dat Hein de Bruin een dichter was. Zó anoniem, verborgen in een kantoorbaantje, kon een dichter leven." Dat schreef Wim Hazen in *Uitgelezen* 4. Hij baseerde zich ongetwijfeld op een mededeling van een van De Bruins vrienden waar hij in 1971 mee sprak, maar deze moet wel een enigszins vertekend beeld van De Bruins positie op kantoor gehad hebben. Dat De Bruin zich bij de bank misplaatst voelde, is wel duidelijk, maar men wist er wel degelijk dat hij schreef. Een dagboekaantekening van 1 april 1932 met namen van mensen die gesigneerde exemplaren bezitten van *Het ingekimde land* telt vijf namen van collega's (waaronder een 'chef de bureau' "die zich zeer ingemomen betuigde"), één van iemand uit Enkhuizen en drie van literaire contacten.

In een brief van 15 november 1934 aan Daamen, de uitgever van zijn roman *Wat blijft*, beschrijft hij de reacties van twee collega's: "Een paar collega's met wie ik dagelijks genoeglijk samenwerk lieten hun stem horen. U weet collega's zijn als het prestaties op buitenissig terrein betreft nooit dadelijk vliedend. Welnu de een is een Jood, de ander Katholiek en vrij anti-protestant. Mijn israelitische collega zei: Ik heb een boodschap van m'n vrouw: Ze heeft je boek met spanning, geboid, gelezen. Ze bewondert het. Ze vindt de taal opvallend goed, de dialoog sappig en natuurlijk. En het heele boek nergens aanstootelijk van "opgelegde" vromigheid. De Katholiek zei: Nou ik moet je zeggen, dat is me erg meegevallen. Ik bedoel, het was nou 's niet protestant in dien zin, dat het mij afstoot. En toch mooi van sfeer, ik kan dat goed navoelen. Ik heb het gelezen, zonder ooit neiging te voelen om het eens weg te leggen."

Het gedicht *Kerstmis 1940* (naar mijn smaak behorend tot zijn mooiste gedichten) schreef hij "op verzoek voor het blad van ons bankpersoneel". Kortom: met die anonimiteit viel het wel mee.

Mevr. Alberts: "Er kwamen wel eens collega's bij ons thuis. Ik denk niet dat hij op zijn werk een onaangenaam mens was, zo'n type was hij niet. Ik ging hem ook wel eens opzoeken op de bank. Dat waren grote kamers, waar wel een stuk of tien mensen zaten, allemaal achter een eigen bureau. Het was een wereld waar hij zich niet op zijn plaats voelde."

Dat laatste is zonneklaar. In de loop van de twintiger jaren moet het kantoorleven door Hein de Bruin steeds meer als een beknelling ervaren zijn. De hierboven genoemd "dagboekaantekening" komt uit een dun schriftje met dagboekaantekeningen tussen 1929 en mei 1932, die met name opmerkingen over gelezen boeken en meldingen van eigen publicaties betreffen. Van 21 april 1929 dateert de enige passage over zijn mocite met zijn werkkring: "Deze

week is reeds weer voorbij, zonder dat er iets schijnt te zijn voorgevallen, wat ik noodig heb gevonden hier op te teekenen. Toch niet. Alleen het is iets wat ik nog niet in deze enkele bladzijden heb willen noemen. Het zal, jammer genoeg, toch nog wel ter sprake moeten komen. Het betreft - 't zij hier toch vermeld - mijn daaglijkschen werkring en een strijd, die ik daarin heb, wat betreft de handhaving van mijn eigen persoonlijkheid.

Jaren reeds heb ik dit conflict, al worstelend, trachten op te lossen en de tegenpartij trachten te winnen voor betere handelwijzen. Dit is zeer gebrekkig uitgedrukt, maar thans zegt dit genoeg. Er is zooveel huichelarij, bedrog, geraffineerdheid, dat het iemand buiten zich zelf zou kunnen brengen, misschien verpletteren. Zoodra mij klaar bewust wordt, dat ik met alles wat aan waarheidszin in mij is, mij hier tegen te weer moet stellen, dan... Hierover zullen latere bladzijden van deze "aantekeningen" misschien uitsluitend geven. Dit is zeker, de waarheid moeten wij dienen, desnoods met onze eigene successen als inzet.

"Elke zondag is mijn voornemen sterker en heb ik meer vertrouwen; alleen de werkwijk met al de kleingeestigheden, vunzigheden, vertroebelt de gezondheid."

Tijdens de dertiger jaren probeert De Bruin enkele malen weg te komen bij de bank. Er zijn in het Letterkundig Museum althans drie (doorslagen van) brieven aanwezig, die daarvan blijken geven.

Vanaf maart 1933 is hij lid van de Commissie voor de Litteraire Radiolezingen van de N.C.R.V., waarvan C.A. Keuning, de jongste broer van Willem de Mérode, secretaris was. Bovendien was Keuning uitgever bij Zomer & Keuning te Wageningen. Op 28 juli 1933 schrijft De Bruin hem een vertrouwelijke brief. "Wat de aanteciding is tot dit schrijven zult U aanstands bemerken. Ikzelf heb het gevoel met deze daad een sprong te doen, waarover men lang met zichzelf beraad pleegt maar die men toch tenslotte dan maar op goed geluk af waagt. [...]"

U weet misschien dat ik werkzaam ben in het bankvak, reeds ruim 12 jaar. Ik kan niet zeggen, dat het mij daarin niet voor den wind ging, maar er is voor mij reeds jaren een bezwaar aan verbonden, dat zich steeds sterker doet gevoelen. Ik kan in de sfeer van het bankwezen zeer slecht aarden. Hoe dikwijls ik ook probeer mij eronder te schikken, het lukt me niet den invloed van mijn werkring te weren. Ik wil noch van mijn "overtuiging" noch van mijn "aanleg" een gemakkelijk voorwendsel maken, maar ik meen toch na herhaalde vergelijkingen en overwegingen te moeten concluderen, dat hierin de oorzaak gelegen is, dat ik met de strekking van mijn werkring nooit op voet van vrede kom te staan. Het is ook niet per sé het eeuwig dualisme, dat de christen in deze wereld erwaart en dat hem wakker houdt, alleen - dat is er in elk verkeer in de wereld - maar het is een volstrekt dualisme, dat me somtijds verscheurt. Wat moet ik doen? In een gunstiger [tijd] zou ik deze werkring gemakkelijker voor een andere kunnen verwisselen. Maar door allerlei omstandigheden zit ik nu natuurlijk in de knel."

Welke 'omstandigheden' De Bruin naast het door hem ervaren dualisme precies bedoelt is niet duidelijk. In elk geval kunnen we denken aan de grote werkeloosheid van de crisistijd en de verantwoordelijkheid voor zijn gezin. Hij

vraagt Keuning of deze een mogelijkheid voor hem ziet "om, aansluitend aan mijn aanleg en ambitie voor een principieelere en ideëelere taak, een werkring te vinden in het bedrijf dat met de literaire cultuur verband houdt, i.e. in het Uitgeversbedrijf of iets dergelijks." Keuning, die direct antwoordt, ziet geen directe mogelijkheden. Wel wijst hij erop dat ook de uitgeverij een bedrijf is, waar het ideële tot zaken-doen wordt. De Bruin licht nog toe in een brief van 1 augustus: "Het zij mij vergund, op een ding nog even te wijzen: het is niet de bedoeling, mij tegen "bezwaren" en "gevaars" van het commercieele op een of andere wijze veilig te stellen. In mijn werkring is het zeer goed mogelijk door middel van een mechaniseeringsproces een zekere immuniteit te verwerven. Mijn bezwaar is juist dat hier een groot deel van mijn wezenlijke ambities uitgeschakeld blijft, móet blijven."

Een jaar later vertrekt er iemand bij Zomer & Keuning. De opvolger moet zich bezighouden met foto's en illustraties. Keuning schrijft op 17 november 1934 aan De Bruin dat ze nog wel aan hem hebben gedacht, maar dat ze iemand hebben benoemd "die speciale liefhebberij heeft voor teekenen, fotografieeren en die zelfs beeldhouwen doet. [...] Wel hebben wij nog ernstig over U gesproken, maar tenslotte hebben wij toch gemeend, dat op deze wijze een betere organisatie tot stand te brengen was, daar het heel moeilijk is, iemand te vinden, die de noodige eigenschappen heeft om òn de kopij te kunnen beoordeelen en omwerken òn de foto's en illustraties en de plaatsing daarvan met kennis van zaken te kunnen behandelen."

Uit de brief die De Bruin daarop schrijft is geen teleurstelling af te lezen. Wel merkt hij op, dat ook hij graag schildert en tekent. Het kan toch haast niet anders, dat Keunings briefje van 19 november daaropvolgend hem toch het pijnlijke gevoel van een gemiste kans heeft gegeven: "Dat U ook liefhebberij voor teekenen en schilderen hebt, wist ik niet. Het spijt me, dat ik het niet wist. Het is vrij zeker, dat we ons anders althans wel met U in verbinding gesteld zouden hebben over de toen vrijgekomen functie."

Twee jaar later doet De Bruin een poging bij uitgever J.H. Kok, bij wie in september 1936 zijn novelle *Schalm en scharnier* zou verschijnen. Op 3 juli van dat jaar schrijft hij Kok een soortgelijke brief als aan Keuning. Duidelijk blijkt weer hoezeer het werk op de bank voor De Bruin een voortdurend gewetensconflict moet hebben meegebracht: "Nu ik bemerk hoe in deze verwarde en benarde tijd, in deze crisis die in diepste wezen al te zeer een crisis van het geweten is, de bankwereld ook haar relaties krijgt met het "onnaspeurlijke onderwereldsche", waarvan men bij zichzelf zegt: "ik ben er vies van" - en als ik dan eigenlijk moet vaststellen, dat men eenvoudig als handlager fungeert (alle mooie praatjes van broodwinning ten spijt) dan denk ik: probeer toch een mogelijkheid te vinden om je krachten voor andere dingen te geven. [...]"

Ik koester de hoop, dat onze Christelijke cultuurgemeenschap het terrein is, waar ik mijn krachten mag inzetten, helemaal, zodat het leven niet altijd lijdt onder de "dubbele" instelling, bij een waarvan het hart er buiten móet blijven. En mag men zo voortsukkelen? - met de tastbare schade aan je fysiek en geestelijk bestaan?"

Zijn verzoek om "een vaste verbintenis als auteur en als organisator" bij de uitgeverij is blijkbaar wederom zonder resultaat gebleven. Een jaar later

schijft hij opnieuw aan Keuning. Tot nu toe, schrijft hij in een brief van 15 februari 1937, kon hij het in zijn werkkring volhouden "met allerhand compromis". "Er was echter een afdeling in dit vak, waar ik mij altijd tegen te-weer gesteld heb door een absolute geestelijke afsluiting tegen haar atmosfeer, te weten: het effectenvak.

Door de buitengewone beursmanipulaties voelde ik echter reeds lang het gevaar dichterbij komen, dat ik persoonlijk toch in die kring van werkzaamheden zou worden betrokken. [...] thans is mij als 't ware opgelegd om mij met de effectenzaken vertrouwd te maken, om ook daar mijn krachten aan te kunnen geven.

Ik kan niet anders zeggen, of dit betekend voor mij gewoonweg een ramp. Ik heb pogingen gedaan om den Bureauchef een inzicht te geven in mijn persoonlijke moeilijkheden, ook met het oog op mijn letterkundige arbeid en mijn belangstelling in deze richting, maar het heeft niet gebaat. Het is geen pure onwillendheid, maar ik kan mijn bezwaren blijkbaar niet zo zwaar maken dat ze als "onomstotelijk" gelden.

[...] Uitsluitend met de pen (creatief werk, vertaalwerk etc. lessen desnoods) mijn brood verdienen? Ik zelf had moed het te beproeven, al was 't voorlopig; en daarbij steun ik nog een beetje op een sommetje geld van mischien een kleine f 3000,-, dat ik met krabben en bijten bij de hand zou hebben. Maar mijn vrouw is, begrijpelijk, minder zeker, ofschoon ze aan de andere kant heel goed voelt, hoe moeilijk het nu voor me wordt op de bank. [...]

Ik heb nu het gevoel, dat het pad waar ik nu op gezet ben, voor mij dood loopt. Ik weet per se dat dit een gebied is waar ik van weg moet blijven, wil ik er niet in aan 't dwalen en tobben raken.

Nooit zou ik ooit het effectenvak gekozen hebben. U weet dat ik feitelijk aangesteld ben als buitenlands correspondent en dan in de afd. uitsluitend voor incasso en betaal-bemiddeling etc.

Tegenwoordig scheert men de beamten echter eenvoudig over een kam."

Ook deze klemmende brief heeft niet het beoogde resultaat gehad: een of andere werkzaamheid op cultureel gebied, om althans zeker te zijn van een vast basis-inkomen. Het zou tot 1946 duren voordat De Bruin de bank verliet.

Vader

Hoe zou het leven van Hein de Bruin verlopen zijn als zijn vader hem niet op kantoor gedaan had, als zijn vader hem niet was gevolgd naar Amsterdam, als zijn vader niet tot dezelfde kerkelijke gemeente zou hebben behoord (vader De Bruin is daarin zelfs ouderling geweest), als zijn vader niet voortdurend had geïnterfereerd in zijn gezinsleven, kortom, als zijn vader niet voortdurend in zijn leven - op de achtergrond maar zeer dominant - aanwezig was geweest?

(Het zou interessant zijn om in het verhalend proza van De Bruin de verhouding tussen de hoofdpersonen en van hun respectievelijke vaders te onderzoeken. Buskes schrijft naar aanleiding van De Bruins roman uit 1934 dat De Bruin het innerlijk conflict met zijn vader niet onder ogen wilde zien. Naarmate hij zich op verschillende terreinen ontwikkelde, rebelleerde hij steeds meer tegen zijn vader, maar kon zich zelfs als getrouwd man niet aan diens gezag onttrekken. Buskes geeft er een schrijnend voorbeeld van.²⁹⁾

Al kort na het huwelijk van hun zoon, verhuizen Heins ouders naar Amsterdam. Ze komen pal naast hun zoon te wonen, in de Sportstraat. Heins vader werkt op de schippersbeurs. Rond 1930 verhuist Hein met zijn gezin de hok om, naar de Stadionstraat.

Mevr. Alberts: "Toen mijn grootouders nog naast mijn ouders woonden, wachtte mijn grootmoeder mijn vader altijd op als hij uit kantoor kwam, en dan hoorde hij van haar al wat er allemaal gebeurd was.

Mijn grootmoeder was een statige, stijve en gesloten vrouw. Ik kan me niet herinneren dat ze ons wel eens knuffelde. Maar ja, je weet ook niet hoe mijn grootmoeder onder de plak gezeten heeft. Mijn grootvader was een zeer dominante man. Ik heb mijn grootvader als kind niet als naar ervaren. Voor schooltijd gingen we altijd even langs, een snoepje halen. Maar mijn vader is altijd kind gebleven. Mijn grootouders hebben zich altijd bemoeid met mijn ouders. Als mijn ouders visite hadden, dan belde mijn grootvader rustig aan dat de visite weg moest, want dat mijn vader de volgende dag aan het werk moest. Dat heb ik vaak meegemaakt.

Op vakanties gingen mijn grootouders altijd mee. We huurden een huisje in Doorn of in Bergen. Ik heb nooit iets van spanningen merkt tussen mijn ouders en grootouders. Dat heb ik pas later gehoord. Er zijn nooit echt ruzies geweest, behalve toen m'n jongste zusje geboren moest worden. Dat mijn moeder voor de vijfde maal in verwachting was, hebben mijn grootouders zo'n schande gevonden, dat ze een jaar lang niet zijn geweest. Toen de mobilisatie uitbrak stond mijn grootvader ineens weer op de stoep.

In 1946 is mijn grootmoeder overleden. Vanaf die tijd al mijn grootvader iedere dag bij ons. Toen mijn vader overleden was, is mijn grootvader teruggegaan naar Friesland, op zoek naar een nieuwe vrouw. Het contact met ons heeft hij toen verbroken. Toen hij overleed³⁰⁾ mochten wij geen bericht hebben.

Ik denk dat mijn vader altijd angst voor zijn vader heeft gehouden. Toen mijn vader zo depressief was in die laatste tijd, heeft mijn moeder wel eens mijn grootvader erbij geroepen, en toen die binnenkwam, verstijfde mijn vader van angst. De tweede keer dat hij weer naar de Valeriuskliniek moest, wilde hij niet. Mijn grootvader heeft hem er toen naartoe gebracht.

Ik denk dat die man heel erg zijn leven verwoest heeft. Al in de verlofings-tijd hield mijn grootvader alles in de gaten. Mijn moeder had een gruwelijke hekel aan hem."

Kerk en geloof

In 1933 schrijft De Bruin aan Buskes dat hij kennis heeft gemaakt met de theologie van Barth. "Vooral die aandacht voor de persoonlijke beslissing, telkens opnieuw in elke concrete situatie, had en heeft veel bekoorlijks voor mij, en het betekent ook veelszins een verlossing van de traditie en een intrede in de vrijheid, waarmee Christus ons vrijgemaakt heeft." De kerk moet niet louter een bepaalde richting zijn met strevingen op economisch en sociaal terrein, wat haar tot een "wereldse macht tussen de andere wereldse machten" maakt. Niet de leer moet de overhand hebben, maar de concretisering ervan in het leven. "Dat Christus leeft moet zich in zijn leden demonstreren in

hun handel en wandel als mens tussen de anderen, niet als kerkmens, als georganiseerd en gereglemeerd lid van een kerkelijk genootschap met de allures van een opvoedingsinstituut." In het dagelijks leven wordt De Bruin geconfronteerd met "het eeuwig dualisme" tussen de consequenties van het leven vanuit Christus' geboden, en het dagelijks leven dat compromissen afdwingt: "Terwille van het zelfbehoud moet men in de tegenwoordige wereld helaas telkens van consequente stappen afzien. Inderdaad dat is het eeuwig dualisme, het steeds met zichzelf overhoop liggen."

In zijn werk en in zijn brieven houdt De Bruin zich telkens bezig met de problemen die uit zijn christen-zijn voortvloeien: de verhouding tussen geloof en kunst, tussen vernieuwing en traditie in de kerk, tussen de verschijningsvorm en het wezenlijke van het geloof, tussen individu en gemeenschap. In de loop der jaren neemt zijn worsteling met kerk- en geloofsakten toe.

Op 14 februari 1940 schrijft hij aan zijn vriend Piet Venemans uit Schiedam dat hij zich niet meer thuis voelt in de kerk. "Ik ben zondag nog eens naar Smelik geweest: die heeft over het dierbare woord "schare" een kwartier lang een vergelijkende studie geleverd t.o.v. andere uitdrukkingen als volk, massa etc. Dat noemt men Evangeliebediening. Een vrijzinnig predikant zet meteen zijn ja en amen onder wat Smelik brengt. Geelkerken heeft voor mij het recht om nog een evangelische waarheid aan de man te brengen verloren." Een jaar later, op 11 maart 1941 schrijft hij aan Venemans: "Ik vind het bezoek aan de kerk in ons Zuid zo dat ik telkens zeg: is dit godsdienstoefening of is dit psychiatrie of winterlezing of nutslezing of zoïets. Daar is niets meer in van profetisme, van enthousiasme, niets dat de wereld overwint en ons opstoot boven het niveau van ons knus burgerlijk nadenken. Uit nood grijp ik weer naar theologische lectuur, zelfs uit een soort twijfel, daar me dit alles niet ingegeven en geleid schijnt door de Geest die in alle Waarheid onderricht. Ik ga ook weer aan het dichten om langs deze weg het contact te vinden met een hogere werkelijkheid, met een andere "logica" zou ik zeggen dan die van de kruideniers. Het is natuurlijk ook tegen een zuurdesem van die soort in mijzelf waartegen ik strijd. Dit gisten is de reactie tussen ouwe kook en nieuwe wijn."

De worsteling met het geloof lijkt vooral in de cyclus *De brief*, geschreven in de zomer van 1942, zijn poëtische neerslag gekregen te hebben. Ik verwijfs hier verder naar de correspondentie rond deze gedichten, elders in dit nummer.

In zijn brieven uit deze jaren wordt Miskotte meerdere malen positief genoemd. De Bruin bezocht diens bijbelavonden in de Willem de Zwijgerkerk, eind 1942 en in de loop van 1943. Hij schrijft Venemans op 6 juni 1943 dat die bijbelavonden "buitengewoon zijn en mij oneindig veel meer hebben gegeven dan al de bezoeken in H.V."

De Bruins gefascineerd zijn door Barth en Barthianen zoals Miskotte heeft hem wel een Barthiaan genoemd doen worden. In zijn werk en zijn brieven zijn daar ook zeker de sporen van terug te vinden. Toch is het de vraag of dit etiket voor De Bruin niet wat te ongenueerd is. In brieven uit de veertiger jaren klinkt ook kritiek door op Barth, zoals in een brief van 6 november 1942 aan Heeroma, waarin hij schrijft over Barth "die het woord samendringt in de "aanspraak" (het levende woord) en de traditie krachteloos maakt in "de

beslissing in de concrete situatie"***. Juister lijkt het me dan ook wat Kamphuis zegt in het *Schrijversprentenboek over Opwaartsche Wegen*, waar hij De Bruin als "enigszins aarzeld" plaatst tussen de geprononceerde figuren van "Rijnsdorp als neo-calvinist, Houwink als Barthiaan en Heeroma met zijn "dichterschap in de gemeente".¹² Ook P.J. Meertens achtte De Bruin geen echte Barthiaan.¹³ Hoe voegde er echter aan toe: "Ik weet dat hij in de oorlog erg vervuld was van de beweging van Schilder (art. 31)."¹⁴ In het licht van De Bruins onvrede met de prediking is dat wel te voor te stellen. De gereformeerde predikant K. Schilder had al in 1928 een brochure over het Schriftgezag tegen Geelkerken geschreven, *Een hoornstoot tegen Assen*, en in 1944 speelde zich in de Gereformeerde Kerken de Vrijmakingsweste af. Maar het is toch de vraag of "erg vervuld van" niet te sterk uitgedrukt is. Het is dan immers merkwaardig, dat Buskes in zijn *Vier vrienden* niets over De Bruins fascinatie voor Schilder schrijft. Ook in brieven aan Heeroma uit 1944 ben ik de Schilders naam niet tegengekomen. (Correspondentie met Venemans uit 1944 is er niet.) Helaas heb ik de eventuele correspondentie met Meertens uit die tijd niet onder ogen gehad, zodat ik hierover verder geen uitsluitsel kan geven.

Op grond van De Bruins brieven en werk zou zijn houding ten opzichte van kerk en geloof en de ontwikkeling daarin grondiger geschetst kunnen worden. Hier volsta ik met een laatste citaat van Buskes hierover: "Hein de Bruin is nooit een ongelovige geweest. Wel een gelovige met geloofsstrijd. Het is niet voor niets dat Kierkegaard hem zo heeft gebocid. Daar kun je precies hetzelfde zeggen: was dat een ongelovige? Nou, dan zeg ik, dan snap je er niks van. Als er één fel geloofd heeft, dan is het Kierkegaard geweest. Maar in de volstrekte subjectiviteit, dus ook met de geloofsaanvechtingen erbij."¹⁵

Publicaties tijdens de oorlog

Tevergeefs zoekt De Bruin in 1939 en 1940 een uitgever voor zijn tweede roman, *De verborgen omgang*.¹⁶ In 1941 verschijnen zijn tweede gedichtenbundel, *Hernieuwd herdenken*, en zijn novelle 'Rad der Geboorte'. In dezelfde tijd vraagt Gabriël Smit hem mee te werken aan het vertalen van het verzameld werk van Dickens voor uitgeverij Het Spectrum, waaraan vele "grote namen" meewerken als Prof. Kranendonk, Werumeus Buning, Bloem, Coolen en Bomans. "Het moet een standaard-uitgave worden, die aan de hoogste letterkundige eisen voldoet. Vandaar die exquise lijst van medewerkers!" schrijft Smit op 16 oktober 1941. Op een bijeenkomst met andere Dickens-vertalers maakt De Bruin kennis met onder anderen Werumeus Buning en Bloem. "Bloem kende mijn werk ook, en betuigde zijn "onverbloemde" waardering. Hij kende Wap Smit en Heeroma ook. [...] Allemaal nieuwe vrienden ineens", schrijft hij op 24 oktober 1941 opgetogen aan Venemans.

In 1942 en 1943 werkt hij aan de vertaling van Dickens' *Great expectations*.¹⁷ In 1942 schrijft hij zijn *De brief*, en het verhaal *Van kracht tot kracht*.¹⁸ Begin 1943 schrijft hij zijn herdichting van het bijbelboek Job¹⁹, in 1944-1945 schrijft hij het "bijbels drama" *Paulus in Efeze*.²⁰ In 1945 verschijnt zijn laatste bundel met losse gedichten, *Ebben en ivoor*,²¹ waarin ook *De brief* is opge-

nomen. In januari 1946 vertaalt hij Shelley's gedicht *Juliaan en Maddalo*²², in hetzelfde jaar vertaalt hij *De grote scheiding* van C.S. Lewis²³, zijn laatste grote literaire arbeid.

Fout schrijver?

Verschillende van bovengenoemde uitgaven tijdens de oorlog waren clandestiene uitgaven. De Bruin weigerde in december 1941 een aanmoedigingsprijs van f 500,- van het Departement voor Volksvoorlichting en Kunst en sloot zich niet aan bij de Kultuurkamer. Actief in het verzet of bezig met verzetsoeuvende zoals Jan H. de Groot, Henk van Randwijk en K. Heeroma was hij echter niet. Al in het begin van de oorlog was er in de Christelijke Auteurskring geredetwist over de houding van de protestants-christelijke schrijvers. Van Randwijk had De Bruin ervan beschuldigd "een van de christelijke auteurs te zijn die liever vluchten in de ivoren toren van hun literatuur dan de problemen van de bezettingstijd onder ogen te zien."²⁴ Buskes schrijft: "Hoewel hij de houding van Van Ham en Roel Houwink zonder meer afwees bleef hij het contact met hen bewaren. Dat heeft een verwijdering tussen hem en Van Randwijk tot gevolg gehad."²⁵ Ook kon De Bruin het verzet niet zien als een 'heilige oorlog', en achtte hij de executie van zijn vroegere vriend Harmen van der Leek (17 november 1941) wel als een lijden *met Christus*, maar niet als een lijden *om Christus' wil*.²⁶

Hein de Bruin reageerde op zijn eigen manier op de oorlog. Over *Job* (geschreven begin 1943) schreef hij aan Rijnsdorp: "Het tijdsgebeuren heeft aan deze Herdichtung van dat boek over het leed ook meegewerkt. Dit lag mij beter dan versjes op actualiteiten."²⁷ In zijn *In drie etappen* schreef Rijnsdorp terugblikkend: "voor Hein de Bruin is de overheersing van de Duitsers aanleiding tot zelfinkeer, tot artistieke mobilisatie, tot een dichtelijke wapenschouw."²⁸

Mevr. Alberts: "Mijn vader was geen held. Niet iedereen is een held. Hij was wel wat bang, geloof ik. Mijn moeder en m'n zusjes hebben in de oorlog altijd voor alles gezorgd. Wij gingen erop uit, hakten hout. Niet dat het langs hem heenging - hij schreef wel aan vrienden of ze voor kolen of aardappels konden zorgen, maar erop uittrekken, daar was hij het type niet voor. We hebben eens paar dagen Wap Smit bij ons ondergedoken gehad, maar dat kon hij absoluut niet aan."

Tot de 'foute' schrijvers behoorde De Bruin dus zeker niet. Het kwam hard aan, toen hij zich met hen over een kam geschoren zag in *De ballade van het gilde*, uit het in 1944 illegaal verschenen *Het Vrij Nederlandsch Liedboek*. "Hij was daar kapot van", schrijft Sjoerd Leiker. "Ureanlag heeft hij bij mij thuis, op mijn onderduikadres, zijn nood zitten klagen." Leiker was als adviseur van De Bezige Bij medeverantwoordelijk voor de uitgave, maar had de tekst van de ballade niet vooraf gezien. "Uit de wrede tekst van 'de ballade' viel op te maken dat de auteur op de hoogte was van de verhoudingen in de kring van Jong-Protestanten. Het gedicht apelleerde niet aan het geweten van de lezer; het leek geschreven om te kwetsen, om ruzie te zoeken. Wij hadden wel een vermoeden wie de schrijver is geweest, maar geen bewijs."²⁹ Na de bevrijding heeft De Bezige Bij advertenties geplaatst in dagbladen met de mededeling

dat De Bruin ten onrechte was beschuldigd.³⁰

In hoeverre deze onverwikkelijke affaire bijgedragen heeft aan de mentale instorting van De Bruin in 1946, is moeilijk na te gaan. Ze kan als katalysator gewerkt hebben in een door vele factoren bepaalde 'zielenood', die in de loop der jaren toegenomen was. Buskes zag achteraf 't Rad der Geboorte (1941) reeds als "een welhaast wanhopige poging, om bevrijd te worden van de diepste binding, die met de geboorte gegeven is, de binding aan de traditionele geloofsgemeenschap."³¹ Over het hoopvolle slot van *Job* merkt hij op dat De Bruin het "dwars tegen de twijfel en de donkerheid in zijn eigen ziel in" schreef, terwijl hij al het werk van de laatste jaren als een belijdenis van zielenood karakteriseert. Maar natuurlijk zijn vooral de gebeurtenissen van 1946 voor De Bruin desastreus geweest.

Weg bij de bank

In 1946 zag Hein de Bruin eindelijk een kans om van baan te veranderen. Hij kon terecht bij het vlak na de oorlog opgerichte Nationaal Instituut, een "centrale organisatie tot verdieping van het nationaal bewustzijn en tot versterking van de nationale saamhorigheid", die allerlei activiteiten ontploofde. Prins Bernhard was er voorzitter van, en het moest een groot overkoepelend orgaan worden van nog op te richten provinciale culturele raden. De Bruin trad er in dienst als hoofd van de afdeling Pers en Publiciteit, en zou tevens de redactie van het jeugdblad *Met Vlag en Wimpel* gaan voeren.

Niet iedereen had vertrouwen in het Nationaal Instituut. Ed. Hoornik stapte er tijdig uit. Sjoerd Leiker schrijft: "Hein de Bruin hadden wij kunnen waarschuwen, maar hij was zo in zichzelf gekeerd."³² Buskes schrijft: "De altijd zo kritisch ingestelde Hein de Bruin verbrande ondanks waarschuwingen van verschillende kant alle schepen achter zich."³³ Gewaarschuwd of niet, De Bruin nam de sprong. Zijn vrouw hielp hem over de aarzelingen heen.³⁴

Op 14 februari 1946 schrijft hij aan Heeroma: "Je zult van Piet Meertens wel vernemen hebben van mijn pogingen om uit het bankbedrijf te komen. Nu deze pogingen zijn eindelijk bekroond met succes. Ik ga 15 Maart medewerker worden van het Nationale Instituut om daar met mijn krachten en talenten de Nationale zaak op een gezonde basis van samenwerking en enthousiasme te dienen.

Ik krijg daar redactioneel en propagandistisch werk te verrichten met de volle vrijheid om ook mijn eigen werk voort te zetten overeenkomstig aanleg en impuls. Ik hoop dat ik daar allerlei stof zal opdoen die ik vorm kan geven en ik geloof dat het zich voordoen van deze kans de vervulling is van een lang gekoesterde wens om heel mijn persoonlijkheid in te zetten voor een betere zaak dan Effectenregistratie en dergelijke, hoewel ook deze laatste dingen nodig zijn.

[...]

Ik ga mijn nieuwe toekomst in met vertrouwen, dat ik op deze weg gebracht ben en nu de beslissing genomen is mijn leven ook voor Gods rekening ligt, omdat wij nu eenmaal ons risico op Hem mogen afwentelen die gezegd heeft: werp al Uw bekommernissen op mij. Dat moet een gelovige zeer letterlijk nemen, wil het hem troosten."

De sombere vooruitzichten van vrienden kwamen uit: het Nationaal Instituut werd na enkele maanden opgedoekt. De Bruin zat zonder baan en raakte in een depressie. Terugkeren naar de Incassobank (wat had gekund) kon hij niet aan.³⁵ Daar kwam bij dat zijn moeder op 15 maart overleden was, waarna zijn vader iedere dag bij hen thuis at.

Tot tweemaal toe werd hij opgenomen in de Valcriuskliniek. "In het voorjaar van 1947 werd hij uit de Kliniek ontslagen. Dat zijn psychiater tot dit ontslag heeft doen besluiten is voor mij tot op dit ogenblik een raadsel", schreef Buskes.³⁶ Buskes had met de psychiater gepraat: deze had gezegd dat De Bruin kerngezond was, maar gewoon eens een flink pak slaag moest hebben.³⁷

P.J. Meertens gaf hem nog een baantje voor de ochtenden op zijn 'Dialectenbureau', maar aan zijn depressie kon De Bruin zich niet onttrekken. Mevr. Alberts: "Hij is maandenlang thuis geweest, terwijl het een onhoudbare toestand was. Hij was echt niet meer te bereiken. Hij was een en al wantrouwen, sloeg wartaal uit. Mijn moeder was wanhopig."

Op 11 juni zou het huwelijk van zijn oudste dochter plaatsvinden. De dag ervoor hing hij zich op. Mevrouw Alberts: "Ik heb altijd gevoeld dat hij zelfmoord zou plegen. Ik hield hem steeds in de gaten. Volgens mij heeft hij het ook al eens eerder geprobeerd in die periode."

Hij werkte toen bij Meertens, daar zou hij naartoe. Ik kwam als eerste thuis van de kapper en ik zag zijn jasje in de kamer hangen, ik rende meteen naar boven. Ik denk dat hij die trouwdag niet aankomt."

De begrafenis vond plaats op zaterdag 14 juni. Het geplande huwelijk werd korte tijd daarna in stilte voltrokken.

Buskes heeft de psychiater nog opgezocht. Deze weigerde een verklaring af te geven dat De Bruin ziek was geweest, zodat de weduwe geen aanspraak kon maken op de levensverzekering.³⁸

Typeringen

Een aantal typeringen van de mens Hein de Bruin:

"een naar contact met God en de mensen hunkerende man, die worstelde met ker en maatschappij" (Wim Hazen³⁹);

"een angevochtene, een gekwelde, door "d'angsten van den tijd", die in laatste instantie rust, vrede heeft gezocht" (Ad den Besten⁴⁰);

"een schuchtere, zwaartillende man" die "leefde onder wat Abel Herzberg heeft genoemd 'het fatum van de weerloosheid'". "Hij was het type Fries dat men in Friesland 'ynbannich' noemt, ingetogen, innerlijk geremd. Fokke Sierksma heeft het woord 'ynbannich' vertaald als 'beheerste passie'. Het is jezelf bedwingen, het is gevangen zitten in jezelf. Zo'n persoon zal, als hem iets hindert, niet met de vuist op tafel slaan. Als hij aan de zee kant woont loopt hij naar de dijk en staat urenlang te kijken naar het aanrollen van de golven. Met de handen op de rug. Hij gaat weer naar huis als de innerlijke storm is geluwd. Het gebeurt ook dat zulke mensen door de wanhoop worden overmand. Ze zeggen bij zichzelf: vaak ook hardop: zoets kan mij alleen maar overkomen; ze zien geen uitweg meer." (Sjoerd Leiker⁴¹)

"Hij miste soepelheid en vlotheid, was stug in de omgang en bepaald niet

mededeelzaam. Het gevolg was, dat men hem gemakkelijk verkeerd begreep. Het kon gebeuren, dat hij bij mij opliep, om te praten, en na een uur weer vertrok zonder een zinnig woord gezegd te hebben. Dat was dan de zoveelste teleurstelling voor hem. Zijn bijzonder knappe en scherpe woordkeus was voor de meesten ontoegankelijk." (J.J. Buskes⁴²)

Wat voor een vader was Hein de Bruin?

Mevr. Alberts: "Niet een vader die zich veel met ons bemoeide. Hij stoeide niet met ons. Hij had wel veel zorg voor ons. Als ik in de vakantie een vriendje opdoek stond hij altijd op de uitkijk. Hij was als de dood dat je de verkeerde kant opging. Hij verwachtte wel goede resultaten op school, dat je je best deed. Hij wilde graag trots op z'n kinderen zijn."

Als mijn vader van kantoor kwam, gingen we eten. Na het eten ging hij eigenlijk altijd naar boven, naar zijn kamer. Hij onttrok zich aan het gezinsleven. Dat waren we gewend en dat vonden we normaal. 's Zondagsmiddags aten we altijd warm, en dan had je om 2 uur dokter Ritter op de radio. Dat kon ik nog verafschuwen, dan moesten we altijd allemaal stil zijn."

Toen ik ouder was ging ik vaak met hem fietsen, bezocht schrijvers met hem. Ik heb niet vreselijk veel met hem gepraat. Hij was niet zo'n prater. Ik denk dat ik weinig van de emoties van mijn vader weet. Hij uitte zich niet zo gemakkelijk, denk ik. Hij kon ook best vrolijk zijn, maar ik denk dat hij tegenover vreemden niet zo uitbundig was."

Mijn moeder was een eenvoudige vrouw, die hem alle ruimte voor zijn literaire leven gaf. Ze was ook wel belangstellend. Mijn vader las het haar altijd voor als hij iets geschreven had."

Slot

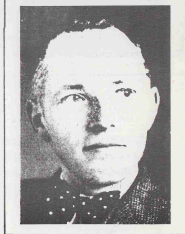
Er zijn veel vragen blijven liggen, die binnen het kader van deze schets niet beantwoord konden worden. Zoals: voelde De Bruin zich inderdaad miskend in zijn eigen milieu, zoals Gabriël Smit beweerde⁴³, en heeft het hem inderdaad 'verschrikkelijk dwars gezeten' dat hij geen bekendheid kreeg buiten de eigen kring, zoals Buskes beweerde⁴⁴? Hoe was nu precies zijn positie in de protestants-literaire groep van voor de oorlog?

De aard en thematiek van zijn werk is in deze schets nagenoeg buiten beschouwing gebleven. Ook hier ligt stof tot onderzoek. Bijvoorbeeld: als het waar is dat, zoals Heeroma (*Ontmoeting* 1950 p.406) schreef⁴⁵, "het hoofdmotief van [De Bruin's] leven de drang tot bevrijding van het kunstenaarschap uit de Christelijke en maatschappelijke bindingen was", hoe krijgt dit dan gestalte in zijn werk? In hoeverre heeft hij daarin zijn maatschappelijke en religieuze conflicten getransformeerd of van zich afgeschreven? Uiteraard zijn hierover in recensies en beschouwingen wel opmerkingen gemaakt, maar voorwerp van een diepgaande en het gehele oeuvre omvattende studie zijn deze vragen nog nooit geweest.

Vragen te over. Die hoeven intussen het lezen van de De Bruin's poëzie niet in de weg te staan.

Noten

1. Hein de Bruin, *Het ingekimde land en andere gedichten*, verzameld en ingeleid door Wim Hazzeu. Baarn, 1976. De inleiding is de bewerkte tekst van een radiodocumentaire uit 1971. In 1979 schreef Hazzeu nog een bijdrage over Hein de Bruin voor de serie *Uitgelezen*, deel 4.
2. Door dit levenseinde kreeg De Bruin een 'literaire biografie' in *De laatste deur; essays over zelfmoord in de Nederlandse letteren* (1983) van Jeroen Brouwers, die echter wel wat doorslaat naar de pathetische kant, en wat betreft zijn typering van het *Opwaartsche Wegen*-milieu terecht gecorrigeerd werd door Gert J. Peelen in diens *Opwaartsche Wegen; een bloemlezing uit de poëzie der 'jong-protestanten' (1923-1940)*. Kampen, 1986.
3. Hein de Bruin, *Het ingekimde land en andere gedichten*, verzameld en ingeleid door Wim Hazzeu (voortaan genoemd: Hazzeu), p. 5.
4. J.J. Buskes, *Mijn vrienden*. Apeldoorn, 1971, p. 10.
5. In *Ontmoeting* 4e jrg., nr. 9 (juni-juli 1950) (speciaal nummer over Hein de Bruin). Dit *Levensbericht* werd eerder gepubliceerd onder de titel *Hein de Bruin in het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, 1946-1947*.
6. Ik ben zo vrij bij de lezers enige bekendheid met de figuren rond *Opwaartsche Wegen* te veronderstellen. Informatie over hen, die bijvoorbeeld te vinden is in het *Schrijversprentenboek* 28 over *Opwaartsche Wegen* van het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage uit 1989, laat ik hier dus achterwege.
7. In het exemplaar van zijn oudste dochter, die toen 11 was, schreef Hein de Bruin: "Voor Annie, van haar vader, die onder het schrijven van dit boek nog eens zijn eigen jeugd beleefde. Amsterdam, winter 1934."
8. Buskes, a.w., p. 24. Daar is dit gedicht ook afgedrukt.
9. Dat de laatste alinea van deze dagboekaantekening door De Bruin tussen aanhalingstekens is gezet, wijst in de richting van een citaat. Het is echter niet duidelijk waar dit dan vandaan zou komen.
10. J.J. Buskes, a.w., p. 10-11.
11. In april 1975, 99 jaar en 10 maanden oud. Aidus Lenze L. Bouwers in zijn artikel *Hein de Bruin: een kunstenaar in de crisis* in het *Nederlands Dagblad* van 4-12-1976.
12. *Schrijversprentenboek* 28, p. 114.
13. Hazzeu, p. 10.
14. Hazzeu, p. 10. Lenze L. Bouwers las deze uitspraak ten onrechte als afkomstig van Buskes. 15. Hazzeu, p. 8.
16. Fragmenten ervan werden gepubliceerd in *Ontmoeting*, 4e jrg., nr. 9 (juni-juli 1950).
17. Verschenen in 1952 onder de titel *Grote verwachtingen* in de pocket-reeks van de complete Dickenswerken bij Het Spectrum.
18. In de zomer van 1943 verschenen als clandestiene uitgave in de Schildpad-reeks.
19. Nog in bezettingstijd verschenen bij Bosch & Keuning en in kleine kring verspreid, na mei 1945 in de handel gebracht. Herdrukt in 1954.
20. Verschenen bij Bosch & Keuning in 1946.
21. In maart 1945 verschenen bij de Bayard Pers.
22. In 1946 verschenen bij F.G. Kroonder, Bussum, Bayard reeks VII.
23. Verschenen in 1947 bij Ten Have, Amsterdam, Carillon-reeks nr. 20.
24. Gerard Mulder en Paul Koodijk, *H.M. van Randwijk; een biografie*. Amsterdam, 1988, p. 137.
25. J.J. Buskes, a.w., p. 30.
26. *Ibid*.
27. C. Rijnsdorp, *In drie etappen*. Baarn, z.j. [1950], p. 150.
28. *Ibid*.
29. Sjoerd Leiker, *Eerherstel voor de dichter Hein de Bruin*. In: *De Waerklok; herinneringen en beschouwingen*. Amsterdam, 1991, p. 129-137. Eerder gepubliceerd als artikel in *Hervormd Nederland* van 22-8-1987.
30. Sjoerd Leiker, a.w., p. 137.
31. J.J. Buskes, a.w., p. 20.
32. Sjoerd Leiker, a.w., p. 136.
33. J.J. Buskes, a.w., p. 32.
34. Mededeling van mevr. Laanstra-de Bruin.
35. "Toen men hem na een verpleegtijd liet gaan, heeft de bank, waar hij gewerkt had, hem nog aan-

Trouwfoto Hein de Bruin en Trijntje Ney, 8 juni 1922.
Links vader en moeder De Bruin, rechts vader en moeder Ney.
Vorige pagina links: Hein rond 1915, rechtsboven ± 1935,
rechtsonder ± 1938.

Op vakantie in Doorn, + 1936. Van links naar rechts:
vader De Bruin, Dora, Gerda, Tini (vooraan), Annie,
Trijn de Bruin, moeder De Bruin.
Volgende pagina: Hein de Bruin, jaar onbekend.

geboden terug te komen. Maar hij kon deze psychische nederlaag niet aan." (Aldus P.J. Meertens. Hazeu, p. 18.)

36. J.J. Buskes, a.w., p. 33.
37. Mededeling van mevr. Lanstra-Alberts.
38. Mededeling van mevr. Lanstra-Alberts.
39. Hazeu, p. 5.
40. Hazeu, p. 5.
41. Sjoerd Leiker, a.w., p. 131 en 136.
42. J.J. Buskes, a.w., p. 12.
43. Hazeu, p. 12.
44. Hazeu, p. 13.
45. In *Ouvroering*, 4e jrg., nr. 9 (juni-juli 1950), p. 406.

Hein de Bruin

De brief

Aanhef

Heer God, men komt er niet toe U te schrijven,
ofschoon Gij reeds veel malen aan ons schreeft,
maar al de vormen die Uw handschrift heeft
zijn moeilijk te onttraadselen, zij blijven

zeer vreemde tekenen die niet bekliven
en duistre woorden die men niet beleeft;
hoe vaak heeft onze hand er naar gestreefd
de zin te ontleden door U na te schrijven.

Dan toch - een kleine brief aan U gericht,
hij hoeft misschien niet eens zo ver te reizen,
niet verder dan mijn vinger hem verschikt,

want, wonen de gebieders in paleizen,
Uw woonadres is waar Gij nederblijkt -
mij dunkt ik zit te schrijven bij Uw licht.

Ik heb als kind al iets van U gelezen
op duffe bladen, kreukig en geschrift;
ik legde mij aandachtig op dat schrift,
de tekens met de vinger bijgewezen -:

zij stonden steil en kantig opgerezen
en als met moeie op het blad gestift,
zij woelden als het bloemzaad in de zift
wanneer de stelen worden uitgelezen.

Hoe dikwijls als ik in die Bijbel keek
om er mijn kinderwereld in te groeten,
werden de dingen ouder om mij heen,

en telken reis dat in de woordenstoeten
de zwarte wagen van Uw NAAM verscheen,
was 't of een schaduw langs de bladzij streck.

Men zeide dat behalve de Schriftuur
een boek van U bestond met groter letter:
de vrome vader gaf het naast den ketter
verscheiden titel: Schepping, en Natuur.

Men las U uit des levens staat en duur,
Gij schreeft er roekelozor, ongezetter,
heel teder hier en verderop weer vetter,
gelijk een geniale partituur.

Mijn ogen dwaalden over water, wolken,
en door het leven elders zoals thuis:
het glanzen zag ik voor de dingen zelf,
en boven aas en rover in de kolken
vernam ik het gefluister van de schelf -
zo waart Gij bij mij in het wereldhuis.

Hier komt de neiging, Heer, veroorloof dat,
om voor een bezuzeling te onderbreken,
bij wijze van het randschrift met een teken
over de witte kantstrook van het blad.

Gij kent de kleine kamer die ik had? -
daar hebt Ge dikwijls boos naar mij gekeken
wanneer ik haastig tussen peul en deken
maar half eerbiedig en verlegen bad.

Het was er schemerachtig in de hoeken,
de zware bouw van daksbant en gebint
geleek de voetbank van Uw rechterstoel:

ik zag U nederzitten met het doel
de lange lijst die met mijn naam begint
nauwkeurig bij te werken in Uw boeken.

Ik zie Uw vriendlijk aangezicht vervallen
zodra een domme hand de glossen drijft
over de witte bladzij waar Gij schrijft
dat Uw Erbarmen neerbuigt over allen.

Gij hebt haar in een boekdeel ingelijfd
met klokke onderwijzing, en een smalle
aantekening voor het welgevallen
van wie mocht weten wat er overblijft.

Vergeef - Gij hadt Uw hoofdstuk niet volbracht,
vergeef - want juist een schrijver zal dit raden:
de laatste zin blijft immers in de pen.

Waarom, wanneer ik lees wat ik al ken -
want ons gemeengoed zijn de schone bladen -
zal ik niet schrijven wat ik daarbij dacht...

Heer God, vergeef - dat denk ik vele malen;
een mens raakt al te zeer met U vertrouwd
als hij zich in zijn brieven niet weerhoudt
en in zijn aardse stof dreigt af te dwalen.

Men heugt zich immers betere verhalen,
en tederheden die Gij hebt gesmout
in de figuren waar het kind mee bouwt
dat Uw geschriften nauwelijks kon vertalen.

Er was gelui van U, en geen bekoring
verlokte zo betrouwbaar het gehoor
dan juist dat ruisen van Uw zachte stem.

De kleine wens die het kind verloor,
herbloeden zij niet altijd met verhoring
onder die glimlach tussen U en hem?

En waarom vliegt herinnering altijd
terug met U naar die nog bleker jaren,
bijna alsof Gij niets dan grijze haren
rondom het aanschijn waart der eeuwigheid?

Of waart Gij achterdocht en bitterheid,
het wisselvallig noodlot der gebaren
in huis en hemel, opstaan en bedaren
boven ons wangedrag en onze vlijt?

Ik vraag het U en hoor, er wordt gezegd:
dat Gij die vreemde mom hebt afgelegd,
dat Uw gelaat herkenbaar werd ontbloot,

want in het wezen van een Mens geschreven,
en dat Ge in de gestalte van dat leven
een vriend geworden zijt, een tijdgenoot.

Nu mocht ik maar een wijl met U verdromen
over de blanke weerschijn in het blad:
hij spiegelt argelozter dan een wad
boven de trage kentering der stromen -
want als de hoge driften over komen,
de beeldenwolkkolom, het woordzwerk dat
Uw wezenstrek in schaduwen vervat,
heeft hij Uw ogenglans dan aangenomen?

Ik blikte dikwijls in die oogopslag
van bloemen en het zonnige vertoon
van plas en landschap in het wolkenkader,
en bad U aan als Scheppergeest, als Vader,
Verzorger van de mensen, maar ik zag
U minder heerlijk opzien uit den Zoon.

Besluit

De lamp is al door schemering omhuld,
de hand die schreef werd moe, en mijn gedachten
bezwijken lichter voor de overmachten
dan woorden in hun, ordeloos tumult.

Mijn lust was maar een luim bij Uw geduld;
Gij staat lankmoedig neven mij te wachten
totdat ik in een kort besluit zal trachten
nog iets te schrijven dat mij gans vervult:

Het woord is maar een duistere retort
als er de hartsvlam niet in zichtbaar wordt -

Zelfs Paulus kon het schrift zo slecht bedrijven
dat hij alleen de groctenis wou schrijven -

ik leg mijn pen bij zijn verbruikt gerief
en mijn epistel schuchter naast zijn brief.

Dirk Zwart

De brief in brieven

De sonnettencyclus *De brief* (op de pagina's hiervoor integraal afgedrukt) neemt een bijzondere plaats in in het dichtwerk van Hein de Bruin. Qua structuur neemt ze een middenpositie in tussen de vele losse gedichten (waaronder veel sonnetten) van de eerste drie bundels en het grote, epische werk van de laatste bundels. Maar *De brief* treft vooral door zijn onverhulde belijdeniskarakter, dat hem in zijn eenvoud en oprechtheid de glans geeft van een waardevol menselijk document, dat zozeer verbonden is met het diepste wezen van de dichter, zo geschreven 'vanuit het hart', dat men als lezer haast enige schroom voelt om deze 'brief aan God' mee te lezen.

Maar Hein de Bruin heeft zijn brief ook voor anderen bestemd. Daarbij is *De brief*, bij aandachtige lezing, geen eenvoudige en eenduidige cyclus, en biedt hij genoeg passages die om een zorgvuldige interpretatie vragen. Bovendien dient zich aan het slot de vraag aan, wat Hein de Bruin nu eigenlijk, na zich in de loop van de cyclus rekenschap te hebben gegeven van de verschillende godsbeelden, om het eind van zijn 'brief' als persoonlijke belijdenis tegenover zijn Schepper heeft uitgesproken, waarbij vooral het slot van het voorlaatste sonnet vragen oproept. Of die vragen eenduidig te beantwoorden zijn, is een nieuwe vraag. Hein de Bruin schreef geen theologisch tractaat, maar poëzie, en hoe verschillend die gelezen kan worden, zal hieronder nog blijken.

In de correspondentie van Hein de Bruin ging ik op zoek naar uitlatingen over de cyclus *De brief* (1942) door de dichter zelf, en naar eventuele reacties van anderen op de cyclus. Ik raadpleegde met het oog hierop de archieven F.J. Risseuw en J.J. Buskes, die zich bevinden in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden). Daar bevindt zich ook het archief Rijnsdorp, maar Anne Schipper (Rijnsdorp-biograaf in spe) deelde mij mee dat daar weinig brieven van De Bruin in zitten, en geen enkele brief uit 1942. Voorts raadpleegde ik de archieven De Bruin, Heeroma en Gabriël Smit in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag, en gaf Gerrit Kamphuis mij inzage in zijn correspondentie met Hein de Bruin, die te gelegener tijd overgedaan zal worden aan het Letterkundig Museum.

Ik heb de brieven en brieffragmenten in chronologische volgorde gezet, en de passages betreffende *De brief* volledig geciteerd. Dat daardoor soms wat doublures ontstaan, leek mij niet zo'n groot bezwaar.

Bij het zoeken naar correspondentie over *De brief*, bleek mij dat de datum die op de eerste clandestiene uitgave van *De brief* staat vermeld, juli 1942, niet als de verschijningsdatum opgevat moet worden, zoals steeds gedaan is. Pas in november 1942 worden de exemplaren door de dichter aan zijn vrienden verstuurd: aan Heeroma op 12 november, aan Piet Venemans op 17 november (waarbij ook een exemplaar voor Buskes) en aan Bert Bakker op 25 november. In het exemplaar van Gerrit Kamphuis staat een opdracht van De Bruin,

gedateerd 12 december 1942. Het lijkt me daarom aannemelijk, dat *De brief* pas in november 1942 verschenen is. Uit De Bruins brief van 7 december 1942 aan J.J. Buskes, blijkt dat de datum 'juli 1942' niet bedoeld als verschijningsdatum, maar als datering van de 'brief' (die immers in de zomer van 1942 geschreven is), zoals het wapen van Amsterdam als een plaatsaanduiding opgevat kan worden.

23.11.42 Klaas Heeroma aan Hein de Bruin

De vroegste brief over *De brief* die ik aangetroffen heb is die van K. Heeroma aan Hein de Bruin, gedateerd "Oegstgeest 23-11-42". Hieruit twee fragmenten.

De brief om je voor je "brief" te bedanken is even blijven liggen ten gevolge van velerlei drukten. Ik heb mij intussen wel meermalen in je verzen verdiept en geprobeerd ze te peilen. Het is zoals je zelf schreef: je hebt nog terdege last van de leer¹. Er zit nog een flink stuk theologiseren achter dit poëtiseren! Ik heb mij afgevraagd: is dit aanleg of een overgangsstadium? Al je werk van de laatste jaren heeft dit karakter van theologiserend innerlijk gesprek om tot de poëtische bevrijding te komen. De opzet is poëtisch, intuïtief, niet systematisch. Een afrekening met het verleden, d.w.z. met die momenten van het verleden, de herinneringsbeelden die concreet in je zijn blijven leven. De vorm is ook poëtisch, plastisch. Maar je komt nog niet tot het scheppen van nieuwe gestalten voor je geloofsleven, het blijft theologiseren in plastische taal. Dit is nog maar een gedeeltelijke bevrijding. Mij dunkt als je kunt komen tot een uitvoerig plastisch gedicht over een Bijbelse figuur (je had het wel eens over Job), dat je de theologie wel meer zult kwijtraken en dat je er een nieuwe verbeelding van het geloofsleven voor in de plaats zult krijgen.

Ik heb hiermee nog niets gezegd over de versificatie van "De Brief". Hierin vind ik veel moois, veel kentekenen van groei. Verschillende regels stonden dadelijk in mijn geest gegrift en begonnen er een eigen leven. Na het vierde sonnet meen ik wel een zekere inzinking te constateren. Bij het achtste sonnet stijgt de cyclus voor mijn gevoel weer. Al met al ben ik erg blij met je plaquette, vooral als belofte, als aankondiging van een nieuwe dichtelijke vrijheid, zoals "1 Rad der Geboorte" op een andere manier ook was. Een gesprek dat het beeld aankondigt. Het beeld is nog altijd aan 't "opkomen" bij je!

De brief blijft door andere bezigheden een week liggen, en Heeroma vervolt op 30 november.

[...] Ik heb je bundeltje toch nog wel verschillende malen herlezen. Het zijn toch inderdaad goede verzen. Technisch is het knap werk. Maar geestelijk moet je nog bevrijd worden, bevrijd van jezelf en je gepieker. Er komt een stichtelijke wending in mij op, die toch misschien wel zin heeft in dit verband: "Wacht op den Heer".

25.11.42 Hein de Bruin aan Bert Bakker

(Fragment)

Ik zend je hierbij het beloofde privédrukje, dat ik al voor je gereserveerd had. Ik schreef de reeks deze zomer in enkele dagen, nadat iets in dezen zin me enige tijd tevoren voor de geest had gezweefd. Ik dacht toen: dit moet nu maar weer eens dienst doen om het intermezzo te vullen en de continuïteit van ons werk te onderhouden. Ik heb toen met de Uitgever van mijn gedichten² gepraat en deze heeft de oplaag verzorgd, waarvan een deel mij voor vrienden ter hand is gesteld.

26.11.42 Gabriël Smit aan Hein de Bruin

(Fragment)

Wat de Brief betreft: ik ben er erg blij mee. Je hebt er soms jezelf ver in overtroffen, - er zitten prachtige dingen in. Ik ken hele stukken ervan uit mijn hoofd en telkens komen ze - in den loop van den dag - boven; dat is altijd een duidelijk bewijs. Er zitten ook een paar kleine dingen in, waarover we te zijner tijd eens een debat beginnen, - soms kijkt Kierkegaard om den hoek! Zelfs al zal je dit misschien niet bewust zijn geweest, zijn invloed lijkt soms onmiskenbaar. Maar je kon bij slechteren in de leer gaan.

7.12.42 De Bruin aan ds. J.J. Buskes

Deze brief staat ook afgedrukt in Buskes' *Vier vrienden*,³ op de eerste alinea na. Ik heb de brief hier overgenomen van het origineel, dat op vooral typografische punten afwijkt van Buskes' weergave.

Amsterdam, 7 December 1942

Beste Jan,

Dank voor je waarderend briefje over DE BRIEF. Ik heb nu even gelegenheid en ook lust om je op enkele vragen een antwoord te geven. In de eerste plaats moet je achter sommige dingen ook niet teveel zoeken. Wat het wapen betreft, de geschiedenis ervan is als volgt: er moest nog iets op de titelpagina voor vulling, en toen vonden wij dit cliché, dat ons om de kleur zeer geschikt leek, bovendien: de brief heeft een datum - waarom niet ook in deze vorm een plaats van afzending? Voilà. De Brief is immers in Amsterdam geschreven.

Wat dat "ernietuitkomen" aangaat: dat is een kwestie van geweten zowel in persoonlijken als artistieken zin. Kijk: in een brief kun je de diepste dingen niet *schrijven*: daarop zinspelen de regels 9 en 10 aan het slot, waar eerst het woord uit het hart gekarakteriseerd wordt - en dan de hekel die "de getuigen" hebben aan het schrift; de plotselinge belijdenis, die je telkens in de mond stroomt (schiet), die ontvang je telkens. Nu zul je zeggen: dan kon je zoiets plotselings ook in een gedicht gezegd hebben. Allereerst: ik kan hier het ontstaan van deze verzen niet tot de laatste roerselen beschrijven. Er staat minder in de brief - in "een" brief - dan er

moest instaan - er staat echter ook méér in. Namelijk als het je opeens lukt een brief met het hart te lezen, en met psych. Einfuehlung soms.

Dat Christus heerlijker zou zijn als Godsopenbaring dan laten we zeggen Natuur en Historie? Ja en neen. Een ander theoloog dan jij - en iemand die erg Barthiaans denkt - vond hier opeens zo goed het "incognito" uitgedrukt. Je moet wat in het vers staat over Godserving in de Natuur niet als laatste mogelijkheid in mijn belijdenis opvatten - maar als Erfahrungsbericht. Het is dan toch maar zo, dat de dichter "God" ervaart in landschap etc. Of dat dezelfde God is als die ons in Jezus Christus openbaar is? Hier staan Neen en Ja vlak tegen elkaar, te dringen om op de plaats der waarheid te komen, maar die plaats is nu eenmaal die plek die niet te voren aan te wijzen is. Je zou hier kunnen zeggen - zonder dat uit te werken, maar als richtingwijzer: de wind waait waarheen hij wil etc.

Verder: je mag de weg der dichtelijke gedrevenheid - de weg die het actieve dichterschap neemt *nooit* dezelfde achten als die van het theologische denken, dunkt me. Wat niet zeggen wil dat de stroom van het "gedichtwillenworden" niet telkens op en tegen theologische omgrenzingen stuit, of tegen zó'n "achtergrond" kleur krijgt. Ik hoop, dat ik in deze voor de "vuist" weg even gedikteerde beelden iets duidelijk maak. Wat het artistieke geweten betreft nog iets, omdat ik dat na mijn opmerking hierover even verwaarloosde. Deze verzen vormen een brief ook naar de psych. kant, n.l. een eenvoudige, vertrouwelijke begin; herinnering; een "beuzelinge" dat er tóch toe doet; een toespeling op de diepste vraag, in het besef daarvan, dat ze niet geformuleerd kan worden, dat men zelfs de indruk heeft dat GOD het laatste verzwegen heeft, althans dat de ménsen het slot maken aan hetgeen God begon: Ik zie Uw vriendlijk aangezicht vervallen etc.*

Dan had ik naar het eind toe natuurlijk een berijming van theologisch ergens verankerde "waarheden" kunnen geven, maar voor een brief leent men geen woorden, en zelfs voor de "momenten" niet méér zekerheid dan men bij machte is uit te drukken. Job kwam er ook niet mee klaar - maar hij kreeg zelf antwoord. Ik zal ook wel eens en ergens antwoord op deze Brief krijgen, n.l. van God: maar ik mocht daarop nergens vooruillopen, zelfs niet als ik het "theologisch" (om me nu maar zo uit te drukken) geweten had. Want je schrijft toch niet Brief en Antwoord tegelijk. Dat de innerlijke en de artistieke weerstanden, waaraan zich de vorm tot "harde" d.i. aanvaardbare vorm rondt, samenstemmen, dat is nu een kwestie van het vorm en inhoudprobleem in artistiek wijsgerigen zin. Dit zijn enkele notities, die zó, als eerste inzet, gegeven zijn. Het slot is een "vondst" voor mezelf, waar ik dus zelf even "versteld" van sta, omdat hier het woord (om nu maar iets te noemen) "grootenis" zelfs in "speelt", een woord dat gewóónlijk aan het eind van een brief staat. Zo hebben alle dingen betekenis - zelfs "naderhand" voor de dichter, volgens een onnaspeurlijke wet-drift-geleiding, hoe je 't noemen wilt.

Een schrede verder is: mijn "voorbereid" met Job, waar ik ook nog eens dichtelijk over hoop te schrijven in een groot werkstuk. Maar dat is nog helemaal in eerste "bewegingen". Dat gaat aan over de Godskennis niet-

waar? en het Godsbeeld en Openbaring en Verborgenschap - en het Lijden - alerhande thema's waarmee de verbeelding vormgevend aan de gang moet.

Hartelijke groeten van
Hein

* De sonnetten kan je 't best als alinea's opvatten. N.B. Je moet ook denken, tegenover den Geadresseerde is het maar een "kinderbriefje" - en - o, ómslaande bediedenis - brief v.e. kind!

23.12.42 Gerrit Kamphuis aan Hein de Bruin

23 december 1942

Beste Hein,

nu ik de gedichten, die je me hebt gegeven, rustig gelezen en herlezen heb, moet ik je daarvoor nog eens extra dank zeggen. Het is m.i. het beste werk, dat je tot nog toe gepubliceerd hebt, de beste poëzie ook, die er de laatste tijd onder ons verschenen is. Want hoewel Klaas z'n jongste uitgave ook niet zoo gek is, ben ik toch veel meer geboeid door de jouwe. De schuchtere, maar zoo diep-menschelijke en echt-religieuze toon in "De Brief" is me liever dan het zoeken naar vastigheid, temidden van de verwarringen van deze tijd, in een geslachtelijke weg-terug. Dat heeft te veel te maken met het aanbidden van de "goden van den tijd". En dat embleem¹ mag dan al een aardige camouflage zijn voor de publicatie onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden, het is mij toch niet sympathiek, al wil ik de gezindheid van den schrijver daarbij geen ogenblik verdenken.

Wat ik tegen je boekje heb, zijn alleen typografische bezwaren. Zoo begrijp ik niet, wat de betekenis van het tweemaal afgedrukte Amsterdamsche wapen is en lijkt het me op het eerste gezicht verwarrend, dat wel het eerste sonnet (en het laatste) een titel heeft, maar niet de volgende. Al hadden deze maar een nummering, dan was dat al voldoende om den lezer niet in twijfel te doen staan, hoever de "Aanhef" doorloopt. Maar dat zijn slechts kleinigheden.

Ik heb deze sonnetten geboeid gelezen, zoewel om hun diction als om hun geestesgesteldheid. Je vers, dat vroeger wel eens wat stroef en gewrongen was, heeft hier een lenigheid gekregen, een uiterst subtiel, door alle regels levende en voortbewegende toon, die ontroert. Dat je hiervoor bij Rilke in de leer gegaan bent, heeft in het minst geen schade gedaan aan je poëzie. Je zeer persoonlijke gedachten en oorspronkelijke plasticiteit is o.m. bewijs genoeg daarvan.

Ook de inhoud getuigt van dat eigene. Deze is zelfs gedurfd. En dan denk ik met name aan de laatste terzine op p. 10.² Dat is, hoe bescheiden je je hier ook uitsprekt, een origineele gedachte, die ik lang bepeinsd heb: het verschijnen van den Zoon - een vermindering van Gods heerlijkheid. Je neemt als 't ware die vermenselijking, dat vriend-en-tijdgenoot- worden kwalijk, want je wilt tegen God op blijven zien als Vader-Schepper, maar

niet een broer van den Zoon zijn. Dit religieuze vader-complex heeft een zekere jalouzie jegens den Zoon ten gevolge, die trouwens toch ook maar zwak de heerlijkheid van den Vader weerspiegelt evenals alle menschen-scheppers; een jalouzie de métier, zou je het haast kunnen noemen. Want is Hij niet het Woord?

Een persoonlijke mystiek overheerscht in deze verzen de overgeleverde schriftgelooovigheid, een mystiek, die geworteld is zoowel in de prae-rationeële kinderervaringen als in het beleven van de natuur als Gods-openbaring: God in "het suizen van een zachte stilte". Een verklaring voor de onbegrijpelijkheden des levens geeft je dit overigens niet. Want in die openbaring zijn "de laatste regels in de pen gebleven", weer een parallel met het kunstenaarschap, - een originele en treffende "duiding", die naar een soort deïsme schijnt heen te wijzen; God is wel niet de oorzaak van het kwaad, maar heeft toch zijn werk niet tot het volkomen goede volmaakt.

Ik hoop in het bovenstaande blijk gegeven te hebben, dat ik je niet al te slecht begrijp. Toch is me nog niet alles duidelijk in je diepzinnig gedicht. De betekenis van het woord "gesmout" op p. 8 begreep ik in dit verband niet. Ook de kwatrijnen op p. 10 zijn moeilijk verstaanbaar. De "hij" in regel 3 kan toch alleen maar slaan op "de weerglans". En dus zal de zin ervan moeten zijn: de glans van het blad weerspiegelt, wanneer het de woorden opneemt waarin de dichter iets van Gods wezen openbaart, iets van God zelf. Maar daarna wordt die glans dan geïdentificeerd met de weerschijn der natuur als Gods schepping. Hier zou dus een poging gedaan zijn tot synthese van Woord en natuur als twee zijden van één Gods-openbaring? Ik vraag me nu af, of met dit papier het bijbelblad bedoeld wordt of de geïnspireerde dichterwoorden. Misschien beide? Voor de associatief denkende en beeldende dichtergeest is niets ongerijmd.

Maar hoe het ook zij, je sonnetten-cyclus is een evenement in onze jonge Protestantische dichtkunst (de Vader-gedachte is inderdaad kenmerkend Protestantisch tegenover de meer Roomsche Moeder-vereeniging!). En je woord is meer dan een duistere retort; de hartsvlam wordt er duidelijk in zichtbaar, zij het bedwongen en getemperd. Maar dat geeft juist de sterke spanning in deze verzen en maakt ze bovendien zoo sympathiek in een tijd, dat leuzen en groote woorden de zuiverheid van gedachten en gevoel overschreuwen en vertroebelen. Deze voluit eerlijke en tegelijk zoo aarzelend-beschroomde "brief aan God", geschreven met een meesterschap over de vorm, die de regels van woord tot woord menselijk en aesthetisch verantwoord doet zijn, geeft een diepte van gemoedsleven weer, die mij, ik schreef het zoeven al en kan niet nalaten het nog eens op te merken, ontroerd en geboeid heeft.

Wil je me er nog eens over schrijven, in 't bijzonder over de plaatsen, die ik misschien verkeerd begrijp. Je zou me daarmee een groot genoegen doen.

Je prettige Kerstdagen toewenschend,
hartelijk gegroet
Gerrit Kamphuis

Beste Gerrit,

ik ben je zeer erkentelijk voor je brief, vooral voor de waardering die je erin uitspreekt voor "De Brief" en allermest voor de wijze waarop je op het werk ingaat. Het trof me, dat je over Klaas zijn jongste werk dingen zegt die ik hem zelf ook geschreven heb. Toen ik n.l. in het Handelsblad een eerste proeve las van Het Grafboek, heb ik hem terstond mijn "verwondering" er over uitgesproken - vriendschappelijk en het verschijnsel alleen hem voorleggend om te overdenken -, dat hij telkens bezig was aan een mythevorming in germaanse geest. Het doet mij telkens zo eigenaardig aan, dat mensen die zo volstrekt "tegen" zijn, zo weinig kritisch staan, blijkbaar, tegenover hun eigen neigingen. Het gevaar is, dat degenen die in het verleden leven zoals Klaas (en andere bestudeerders van het volksleven) zonder dat ze het willen een bepaalde propaganda aan stof helpen. Dat hij daarbij zo hardnekkig vasthoudt aan dat embleem zou men bijna een "satanisches Hineinspielen" kunnen noemen. Ik heb hem gezegd, dat ik zeer veel ophef met mystiek, maar altijd bang ben van die verbeeldingen die, al zijn ze dan gegeven met kerkelijke termen of christelijke klanken, in wezen aan een andere religioesiteit ontspringen dan die uit de Godsverhouding zoals Oud en Nieuw Testament, zoals de vrome Jood en Jezus die ervoeren. Klaas heeft mij wel trachten te bewijzen, dat in deze verkunst het chr. gemeenschapsgevoel tot uitdrukking komt, dat, aan de tijdenontstoken, zich ook terugtrekt naar het voorgeslacht, maar ik houd het ook inderdaad eerder voor een - zeker onbedoeld - offer aan de goden van deze tijd. Het verheugt me in zekere zin, dat jouw kritische geest in deze met de mijne meegetuigt.

Wat je verdere opmerkingen aangaat, het volgende. Achteraf gezien had dat stadswapen wel gemist kunnen worden, zeker. We zochten echter naar een versierend motiefje, en toen kwam dit voor de dag. Omdat er een datering op stond, leek het bijna een vondst er een plaatsaanduiding bij te zetten. Uit dat eerste gevoel van: dit klopt wel aardig, is de keuze gedaan. Ik heb er wel over gedacht, alle sonnetten een titel te geven, maar dat werd te nadrukkelijk. Nu dacht ik: het eerste en laatste, om aan te duiden waar het begint en ophoudt en daartussen is dan het corpus van de brief, in alinea's, ook gedacht in de trant van een brief, zoals men die schuchter, eerlijk als bekentenis schrijft, met allerlei tussen de regels door, met kleine kanteekening, als een eerste aanloop tot een verdere, intieme verstandhouding. Al deze elementen zijn er naar mijn gevoel in.

Over de Godskennis en Godservaring via den Zoon heb ik uit een diep besef, dat ik en als dichter en als belijder eerlijk moest blijven, niet meer durven en kunnen zeggen dan ik deed. Als je het werk eenmaal uit handen hebt gegeven, dan "doet" ieder er mee naar eigen bevinding. Zo, jij op jouw wijze, die zeker recht van spreken heeft. Hoe dieper mijn werk iemand in denken en mediteren aanraakt, hoe liever het mij is.

Ik schrijf voor makkers met een bewogen gemoedsleven en een daarop kritisch reagerende geest, niet voor sentimentelen en niet voor zwamneuzen. Een andere vrind, zag in mijn regel over den Zoon, een typische duiding van het "incognito". Weer een ander had hierover nog liever enige uitweiding gelezen; aangezien ik mij echter om esthetische en persoonlijke redenen voor een verder betoog volgens een theologische bewijsvoering moest hoeden, heb ik niet meer gezegd, dan ik voor God - die meer in mijn brief leest dan er alleen in de woorden staat - kon verantwoorden.

"gesmout", dat is een woord aan het drukkersvak ontleend. Het gaat hier o.m. - in een vorig vers - over een kind dat leest, vreemde figuren leest. In die figuren heeft God nu als het ware ook tederheden, verhalen, geprent, waar het kind ervaring van heeft. Het heeft al spelend geleerd. Dit is bij benadering iets over het "opnemen" van dat "gesmout" - je weet zelf wel hoe die woorden tijdens het proces der verbeelding aangetuimd komen. Over de kwatrijnen op pag 10: ik zit voor een nieuw nog onbeschreven blad van een brief, neem aan, van vier kantes; het laatste kante. Daar is een weerschijn van licht in het gladd papier, argelozer glimmend dan zo'n droge plaats in het wad. Op dat papier moeten de verbeeldingen komen van de dichtergeest zoals in die wadenglans de weerschijn van de hemel, wolkenstorens of luchtig drijvend zwark. Deze beelden heb ik verbonden met het dichtermateriaal: het beeld en het woord. Dat "overkomen" gedreven door de wind, is de inspiratie. Dan vraag ik mij af: is hetgeen "weerschijnt" God? (Of althans openbaring van zijn wezen) (dat hij slaat inderdaad op weerglans) argeloos: wil hier zeggen, dat ik tegenover het papier, dus in het moment tussen inspiratie en verswording gevaar loop minder kritisch t.o. van mijn Godsbeeld te zijn (mijn Godsvoorstelling) dan in de natuur, t.o. waarvan ik al wetender geworden ben. Uit deze korte opmerkingen zal je het wezenlijke wel kunnen reconstrueren. Verder kan dan jouw dichtelijke geest, en de meditatie van een ander er mee doen wat hij wil. Een vers neemt ook weer een eigen leven aan, en bevrucht eens anders geest. Klaas schreef me dat allerlei regels en woorden al een eigen leven begonnen bij hem, een ander (Gab. Smit) dat hele stukken hem dagelijks door de gedachten streken en beroerden.

Het ontroert me en stemt me dankbaar, dat anderen met mijn uitingen omgaan en door hetzelfde bewogen worden als ikzelf. Dit schept een geestelijk verkeer, dat voor het persoonlijk leven en misschien ook voor de cultuur van de toekomst vruchtbaar kan zijn. Ik bid God dat ik in waarlijk geestelijke spanning aan het werk mag blijven. Ga ook inderdaad door. Thans ben ik begonnen met een "herscheping" van Job. Dat ligt wel in de lijn, waarschijnlijk. Het gaat ook over de Godskennis. Ik heb nu pas een begin, maar althans enige voorstelling van de vorm waarin ik het kan geven. Ik weet niet of ik het aankan. Al meer dan een jaar heeft het plan me beziggehouden, maar met onderbrekingen. Blijgbaar moest toch eerst "De Brief" komen. Nu is er vrijer baan gekomen. Dat ik alvast een inzet heb geeft me moed.

Ik heb deze regels er maar even opgeklepperd omdat ik me gestemd voelde je te antwoorden. Het kon nog net, zo meteen ga ik op bezoek,

praten met een paar medici over iets literairs waar ze belangstelling voor getoond hebben, ook in verband met eigen werk. Ik hoop dat je aan mijn antwoord iets zult hebben, overigens vertrouw ik je een vrije omgang met verzen alleszins toe. Ik bewaar je recensie als de waardevolste die ik tot nu toe per brief kreeg. Klaas heeft er ook aardig en goed over geschreven. Maar hij is veel subjectiever.

Hartelijke groeten
van Hein de B.

12.1.44 Derk (achternaam onbekend) aan De Bruin

Van een jaar later dateren de twee brieven van ene "Derk" uit Purmerend. Hij was een vriend geweest zijn, want hij schrijft (12 december 1943): "Als ik de brief [hij bedoelt de gedichtencyclus] herlees, is het of ik je weer gesproken heb." Ook deze Derk is enthousiast over *De brief*. Ook hij is echter gestuip op Gods "minder heerlijk opzien uit den Zoon", dat hij heel anders beleeft: "De woorden van Jezus: "Niemand kent den Vader dan de Zoon en dien het de Zoon zal openbaren" zijn voor mij zóó waar [...] dat ik jouw woorden nooit tot de mijne zou kunnen maken. Is het waar, dat jij het werkelijk zo ziet als je schreef? of moet het opgevat worden als een herinnering aan een bepaald moment? Dan zou ik het begrijpen - niet als het de samenvatting is van het totaal van je belevingen."

Zijn volgende brief, van 12 januari 1944, laat een uitleg van De Bruin zien, die tot nog toe niet naar voren was gekomen:

Je brief van 14 Dec. heeft mijn bezwaar volkomen weggenomen. Ik had in eerste instantie Gods heerlijkheid en Zijn barmhartigheid met elkaar verenzelvigd; maar het is zóoals je schrijft: uit de Schepping spreekt Zijn heerlijkheid, *niet* door den Zoon. Dat zijn barmhartigheid, waarmee Hij ons in den Zoon tegemoet komt, de glans van Zijn heerlijkheid verdiept, verandert niets aan het feit, dat Hij, als Zoon, "gedaante noch heerlijkheid" had. Gods majesteit is voor mijn besef het inbegrip van al Zijn deugden, vandaar dat ik aanvankelijk op die eene regel stootte. Het blijkt toch altijd weer een kunst, om werkelijk onbevangen te lezen.

Noten

1. Dat had De Bruin geschreven op 6 november 1942: "Ik sta in mijn gevoelsleven niet zover van je af, daar ben ik, zou ik zeggen, dezelfde. Maar er zijn "opvattingen", ook theologische, die me drijven. Ik heb veel meer last van de leer. Ik kom uit een intens meeleven met de kerk, jij groeit erheen."
2. J. van Ulzen, directeur van Uitgeversmaatschappij Holland. Bert Bakker, die vanaf 1938 bij D.A. Daamens Uitg. Mij. was komen te werken, was de uitgever van De Bruins novelle *'t Rad der Geboorte* (1941).
3. Dr. J.J. Buskes, *Vier vrienden*. Apeldoorn, 1971, p. 17-19.
4. Van Klaas Heeroms verschenen in 1942, onder zijn dichtersnaam Muus Jacobse, *Het grafboek*.
5. Op het omslag van *Het grafboek* is een embleem afgedrukt, dat sterk aan het hakenkruis doet denken.
6. Op pagina 10 staat het één na laatste gedicht.
7. Mattheus 11:27.
8. Jesaja 53:2.

Lenze L. Bouwers

Hein de Bruin

Hij schreef 'n lange brief aan God om antwoord
op veel vragen en als een boemerang
kreeg hij ze op z'n bureau terug, woord
voor kerngeladen woord: rang, wang, lang, bang.

Hij zweeg en schreef in een veilig wilsoord
vol heimwee: harde kade werd de wang
van een kind, zoals voor zeelui aan boord
watergeklots troost bij sirenenzang.

Is God en of mens te beschrijven? Vraag.
Teken. Misschien is het beter te huilen
met woorden en het antwoord vrij te laten.

Maar als de vloedstroom niet meer is te stuiten?
Dan rest het zwijgen.

Henk Knol

Foto (1957)

"Jobs kinderen zijn beschroomde theologen"
Hein de Bruin

Een moederskind op schoot en dat ben ik.
Daarnaast de jongen die mijn vader bleek
en achter ons zijn boeken had geschikt;

non-fictie staat in steile ruggen geen
duimbreed toe: een droom hoeft niet gewogen.
Dit onbelichte kindsdeel is de steen

onder mijn hoofd: ben ik niet zelf bedrogen?
Maar in dit diensthuis wordt dat zicht verdoofd
door staar van onbeschroomde theologen.

God is mijn vader met een glunder jongenshoofd,
zijn werkpak geurt naar gras en ik ben blij
dat wij zijn vastgelegd: hij heeft mij steeds geloofd.

Ik sterf van zekerheid en kan er niet meer bij,
ik teer op kindermel en kleingeloof,
maar Vader toe, zegen, zegen ook mij.

Dirk Zwart

Opmerkingen bij *Het ingekimde land* en andere gedichten

De verzamelbundel *Het ingekimde land* en andere gedichten die Wim Hazeu in 1976 van Hein de Bruins gedichten uitgaf, bestaat uit de integrale herdruk van de bundel *Het ingekimde land* (1932), De Bruins aandeel in de bundel *John Donne, de wonderbare tweestrijd* (1939, vertalingen van gedichten van John Donne, samen met Fedde Schurer, Theun de Vries en Gabriël Smit), de bundels *Hernieuwd herdenken* (1941) en *Ebben en ivoor* (1945, waarin opgenomen de cyclus *De brief*) en een afdeling verspreide gedichten. Niet opgenomen werden *Job* (1943), *Paulus in Efese* (1946) en *Shelley's Juliaan en Maddalo* (1946).

De verspreide gedichten die Hazeu opgenomen heeft, heeft hij overgenomen uit twee bronnen: *Ontmoeting*, 2e jrg., nr. 2 (november 1947) en *Ontmoeting*, 4e jrg., nr. 9 (juni-juli 1950). Hij had zijn afdeling 'verspreide gedichten' met nog zo'n veertien gedichten kunnen uitbreiden, waarvan de vindplaatsen vermeld waren in de *Bibliographie in Ontmoeting* 1950, maar had daar, zei hij me, indertijd geen tijd voor. (Ook in Buskes' *Vier vrienden* staan twee prachtige gedichten die door Hazeu om een niet te achterhalen reden niet opgenomen zijn: *Kerstmis 1940* en *Bekrachtig hem met spijs die is gezuiverd*, een gedicht naar Rilke, dat opgenomen werd in de novelle 'Rad der Geboorte').

Zoals gezegd, Hazeu stelde zijn afdeling 'verspreide gedichten' samen uit de twee *Ontmoeting*-publicaties. De eerste daarvan bestond uit een artikel van K. Heeroma, *Uit de nalatenschap van Hein de Bruin*. Heeroma baseerde zich op losse blaadjes en op een 'bruingekafte schrift' uit die nalatenschap, zoals hij schreef in zijn artikel, waarin hij een aantal ongepubliceerd gebleven gedichten overschreef.

In de nalatenschap van Hein de Bruin (die zich inmiddels in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag bevindt) trof ik enkele losse blaadjes aan met gedichten in handschrift, waarvan niet na te gaan is of het dezelfde zijn die Heeroma indertijd heeft gezien. Dat is wél duidelijk wat betreft het 'bruingekafte schrift', waarin enige prozastukjes uit 1927-28, gepubliceerd in *De Vrije Westfries*, en gedichten uit de periode 1924-1929: de meeste in handschrift, sommige in typoscript en sommige in druk (de laatste uitgeknipt uit het blad *Stuwijng* en in het schrift geplakt).

Vergelijking van dat schrift en beide *Ontmoeting*-publicaties leerde mij dat op die korte route in sommige gedichten fouten zijn geslopen. Aangezien Hazeu zijn 'verspreide gedichten' op de teksten in *Ontmoeting* baseerde, staan die fouten ook in de verzamelbundel uit 1976. Het leek mij niet meer dan fair die fouten hier te melden, opdat de lezer ze, wanneer hij Hazeu's verzamelbundel bezit, kan aantekenen.

- *Winteravond* (p.122), r.12: *zwegen* moet zijn *zweven*.
- *Over de Zuiderzee* (p.123), r.9: *slinken* moet zijn *zinken*.
- *Amsterdam* (p.124), r.6: *angelier* moet zijn *anjelier* (correct bij Heeroma).

- *Herfst* (p.125), r.8: *streeise* moet zijn *steelse*.
- *Schip in de avond* (p.127): na regel 2 moet een komma.
- *Avond in Königswinter* (p.128): regel 8: *zich* moet zijn *zijn*; r.9 *hellingvlakken* moet zijn *hellingvakken*.
- *Schaatsenrijders* (p.26), r.9: *tijden* moet zijn *tijen*.

Ongepubliceerde gedichten

Op enkele vroege gedichten uit het bruingekafte schrift na, die Heeroma geen publicatie waardig keurde, heb ik naast het in mijn biografische schets geciteerde gedicht van 1919 slechts twee ongepubliceerd gebleven gedichten in het De Bruin-archief aangetroffen: een Shakespeare-vertaling van een sonnet met als titel het nummer CXXVII, en een gedicht naar Rilke, getiteld *Afscheid*. Beide gedichten vind ik onvoldoende geslaagd om te citeren.

In het exemplaar van de novelle 'Rad der Geboorte' dat zich bevindt in de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg, trof ik een kwatrijn aan, dat als opdracht op de titelpagina geschreven is. Boven het gedicht staat "Voor Jan", en het is gedateerd 4 februari 1942.

Een boek, mijn vriend, is als een huis: het licht,
de vensters waar het invalt, het gezicht
op alles wat van buiten binnensijnt
is meer dan 't slot, als 't voor de sleutel zwicht.

Omdat de verdere ruimte van deze bladzijde anders leeg zou blijven, neem ik hier nog een gedicht van Hein de Bruin over uit Hazeu's verzamelbundel. Het is waarschijnlijk het laatste gedicht dat De Bruin geschreven heeft, ongeveer een jaar voor zijn dood.

Regen te Bussum

Dit is in Bussum, dat ik amper ken,
waar ik de weg niet weet en dus verdwaal,
en wandelend verander andermaal
tot wie ik was, tevoren, en niet ben

nu ik de man naast mij, uit mij, herken,
verscholen en voortvluchtig: dit verhaal
van bijna woorden en ten naaste taal
die mij reeds boeit, doch waar ik niet aan wen.

Want eeuwig ruist de regen in het lommer
van tuinen om een huis waar niemand woont,
tenzij ikzelf daar intrek, mij bekommer

om wie hier buiten hunkert en betoont,
hoe vreemd hij werd, verbijsterd en onwijs,
wanneer het regen in zijn paradijs.

Ria Borkent

Kerkgang

Midwinter naar de vroege dienst,
ijs bevestigt de singel.
Langs laagjes ingezonken wit,
vuilkorst waar aarde onder zit,
over het platgetreden pad.
Gewenning ziet de bomen niet,
hoort geen stilte opklinken.

Die zondagmorgen plotseling
de roffel van een bonte specht
als een op hol geslagen klok
die kort en bondig "kom" herzeft,
een opgewonden harteklop,
vermolmd hout dat gedotterd wordt;
leven aan hout beklonken.

Mist

De wereld maakt vandaag het wit kabaal
van watten waar ik diep ben ingezakt.
Kleuren staan sprakeloos, niet meer intact,
verstrengeld in een soepele wurgsjaal.

Alsof de oplossing van dit schandaal
er niet toe doet, zo roerloos ingepakt
is elk motief, terwijl het daglicht snakt
naar waarheid bij iedere ademhaal.

Het weer maskeert de zaak maar al te graag.
Laat het doorschemeren dat het niks wordt
zolang ik om harde bewijzen vraag?

Ik word in deze dampkring uitgetest.
Een grijze stomp houdt me ongekend kort
en onbeholpen raad ik naar de rest.

Niet elke opwelling, hoe welluidend misschien ook, is een literaire.

Dichters die pas dichtten kunnen nadat ze de nodige liters alcohol tot zich hebben genomen, zijn toch in hoofdzaak: alcoholisten.

De lyrische vervoering van poëzie ligt mij niet zo: ik ben meer iemand die iets domweg beschrijft, bijvoorbeeld hoe een boom zich bevindt in een polderlandschap: als een pluk hondehaar op een groen tapijt.

Bert van Weenen

Geen inspiratie: bij lage waterstand liggen de banken te zonnen.

Ik leer 't meeste van kollega's uit andere disciplines.

Denkers eten, dichters drinken.

Een masker kan een schild zijn om te overleven.

Wie kaaist, leert de muur kennen.

Een schrijver moet eerst van taal houden, daarna van de mens. En andersom.

Auteur op een eiland: wie werkt systematischer dan een meeuw?

een goed gedicht

in het worstelperk van tekst en vragen
worden woorden nooit verslagen
laat staan uitgeteld

Lenze L. Bouwers

Als ik graag met "christenen" de cultuur wil beoefenen en bevorderen, dan betekent dat in hoofdzaak, dat ik graag met zulken samenwerk, wier idioom ik versta. Je zou kunnen zeggen: het is een taalgemeenschap. Ook een geloofsgemeenschap op deze wijze: dat allen weten van de vrijheid onder de genade. Dat betekent: alle krampachtigheid is hun vreemd. (Welteverstaan: *alles* ideaal bezien.) Zij doen hun best om iets van de cultuurontwikkeling te verstaan, zij genieten van alles wat schoon is en het verlangen opeeft met de gedachten, alsof men voor een rijk stond waar men zal binnengaan als alles zal zijn volbracht. Heeft grote kunst niet altijd deel aan het verlangen naar verlossing?

Hein de Bruin aan P.J. Venemans in een brief van 7 oktober 1940 (Archief Hein de Bruin, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage)

In de Zwaluwreeks verschenen dichtbundels van L. v.d. Hengel, Piet van Klaveren en Frank Doen. Ze worden hieronder besproken, evenals de nieuwe bundel van Anton Ent. Aandacht voor de nieuwe bundel van Kees Geerds wordt elders in dit nummer gegeven in de vorm van een interview met de dichter. Aan de inmiddels verschenen nieuwe bundels van Marieke Jonkman (*Plejadon*), Lenze L. Bouwers (*Bioloop*) en Harmen Wind (*Het scheemsvan Ockham*) zal in het volgende nummer aandacht worden besteed.

Bij Kok verscheen *Onder het alziende oog* van Wim Pendrecht, poëzie die wel zeer schatplichtig is aan die van Van der Graaf in zijn meest woordspelerige periode (40 blz., f 14,90). Eveneens bij Kok verscheen *Mens en nood* (72 blz., f 17,50), een herdruk uit 1938 van een selectie uit de gedichten van Jaap Kroonenburg (1901-1938), voorzien van een inleiding door Jan H. de Groot. Kroonenburg kreeg in 1986 met één gedicht een bescheiden plaatsje in Gert J. Peelen's bloemlezing uit *Opwaartsche Wegen*, en schreef poëzie die in zijn tijd ongetwijfeld enige waarde en functie heeft gehad, maar daar nu niet meer aan weet te ontstijgen. De gedichten van Kroonenburg zouden vandaag de dag tot het genre pastorale poëzie gerekend worden, en daarin zal dan ook wel de reden tot herdruk van dit bundeltje liggen. Een bloemlezing, door Hans Werkman, uit werk van een andere figuur uit de *Opwaartsche Wegen*-groep, de schrijfter Jo Kalmijn-Spiereburg (3 gedichten bij Peelen), is in voorbereiding.

Het Christelijk Cultureel Studiecentrum kwam met het eerste van wat een reeks jaarboeken moet worden, getiteld *Katern 1*. Het bevat "bijdragen op het grensvlak van kunst, cultuur en geloof" en staat onder redactie van Bert de Jong en K. de Jong Ozn. Het boek bevat literaire (waaronder twee mooie van Henk Knol) en niet-literaire gedichten, een aantal (zeer zwakke) korte verhalen en een aantal essays. Wat mij betreft beperkt men zich in de volgende afleveringen tot beschouwend proza. Kees Vuyk schreef een (onhelder) filosofisch essay over de relatie tussen goddelijk en menselijk scheppen, Alfred C. Bronswijk schreef over de verhouding kunst-geloof vanaf het oud-testamentische Israël tot de Middeleeuwen, J.W. Schulte Nordholt schreef een mooi essay over de kunstenaar en zijn engagement. Uit dat laatste een paar zinnen die ik instemmend onderrepte. Schulte Nordholt schrijft over de romantische kunstenaar. "Vanuit de grote, romantische visie is de werkelijke wereld niets anders dan een tragisch tranendal. En jazeker, die bijbelse term past hier goed, er ligt hier een verrassende analogie, de kunstenaar is in menig opzicht te vergelijken met de christen, die ook in de schaduw van een visioen staat. De kunstenaar leeft niet zo in een merkwuurde ambivalentie, hij heeft een woord voor de wereld, maar dat is te groot om ooit gerealiseerd te worden en zo is hij in de wereld maar niet van de wereld. Hij draagt, zou je ook kunnen zeggen, de verscheurdheid tussen ideaal en werkelijkheid, tussen wat moet en wat kan, in zijn eigen wezen mee." Anne Schipper liet in *Katern 1* gelukkig weer eens een brokje Rijsdorp van zijn werkblad vallen. Hij schreef uitvoerig over de roman *Koninginkinderen*, zodat het in zijn biografie misschien wel beknopter kan. Van mijn kant een kruimeltje Hein de Bruin, die in een dagboeknotitie van 16 februari 1931 Rijsdorp's eerste roman typeerde: "Dit boek is als lectuur uitstekend, literair zwak en van sfeer: burgerlijk, maar als *typering* verantwoord. Intussen is de titel product van een theologische overweging." *Katern 1* is uitgegeven door Kok, telt 88 blz. en kost slechts f 15,90.

Bij uitgeverij De Vuurbaak zal binnenkort een bundel met essayistisch werk van Sybe Bakker verschijnen. Inmiddels verscheen bij uitgeverij J.J. Groen en Zoon de Wilma-biografie van Nick van der Heide, *Mijn voeten hebben Zijn spoor gevolgd; over leven en werk van de schrijfster Wilma*, alsmede *Een mantel van liefde*, een bundel verhalen van Wilma.

Nieuw proza is er van Rijke de Wolf, die in maart debuteerde met de novelle *Sapsara*. Zie de bespreking verderop.

Dirk Zwart

Ik zie je zo graag

Jaap Zijlstra's poëzie blinkt uit door haar lichtvoetigheid. Zijn gedichten zijn direkt, vaak vrolijk en aards en ze lenen zich, denk ik, uitstekend om te worden voorgelezen. Daar staat tegenover dat Zijlstra's werk niet al te lang blijft boeien. Wie het een of twee keer gelezen heeft weet het wel zo'n beetje. Ook bedient hij zich soms van wat flauwe woordspelingen.

Veel van zijn vroegere gedichten vallen in de categorie van 'woordjespoëzie', ook wel 'stotterverzen' genoemd, met van die kortademige versregelgjes van drie of vier woordjes, maar de laatste jaren durft hij ook de volzin aan. Zijn gedichten hebben daardoor alleen maar aan bondigheid en spankracht gewonnen.

In de eind vorig jaar verschenen bundel *Ik zie je zo graag* gebruikt Zijlstra consequent de vorm van drie kwartijnen per gedicht. In deze bundel schrijft hij vooral over zijn homosexualiteit. Op den duur wordt dat eenzijdig. Maar Zijlstra is nog niet zo lang geleiden met zijn geartheid naar buiten getreden en wellicht heeft hij de gedichten over dit onderwerp al die jaren opgespaard (terugkijkend zie je trouwens ook wel motieven in eerder verschenen poëzie van zijn hand).

In de gedichten uit *Ik zie je zo graag* betuigt Zijlstra zich op de vertrouwde manier enthousiast en levenslustig. Zijlstra is een echte zanger, een 'lyricus', en dus meer geïnteresseerd in beelden en klank dan in het formuleren van gedachten. Het is bewonderenswaardig dat de dichter, die zich toch niet altijd gemakkelijk zal hebben gevoeld onder zijn verzwenge homosexualiteit, altijd zo eerlijk en zonder een zweem van bitterheid is blijven schrijven. "Er is een maan / die angstig zeilt, / hordende wind, / stoten geluk, / er is een man / die zeer gelukkig is, / hij is weer mens, / hij is weer van de aarde", schrijft hij in *Herfst* uit de bundel *Man en paard*, en diezelfde oprechtheid en openheid spreken uit zijn nieuwe bundel.

De gedichten in *Ik zie je zo graag* gaan bijna allemaal over jongens en zijn vrij fysiek van toon, maar nergens wordt het plakkerig of klef. Overal handhaaft Zijlstra de stemming van opgetogen verwondering. Wel is door de hele bundel een soort Reviaanse onderstroom voelbaar. De jongens worden nogal eens bezongen als 'prins', 'matroos' of 'miskende god'. Misschien zijn dit typische homo-erotische 'archetypen', maar op den duur hebben dit soort uitingen van onbeholpen tederheid, hoe welgemeend ook, weinig diepgang. Reve weet dat, in ieder geval in zijn proza, nog 'goed' te maken met diepzinnigheden over drank, dood en Maria, maar Zijlstra zal wel geheelonthouder zijn en het gelooft treedt in deze bundel opmerkelijk genoeg nauwelijks op de voorgrond.

Het openingsgedicht, *Bezi*, is direkt het hoogtepunt van de bundel. In dit vers geeft Zijlstra een boedelbeschrijving van zijn zekerheden aan een zinnebeeldige notaris: "Wellicht zoekt u bij mij een kapitaal geluk, / een liefde die niet aan inflatie leed, / geen voorjaar lang, mijnheer, geen zomer breed, / niets dan een kostbaar ogenblik." Er zijn nog een paar gedichten waarin Zijlstra uitstijgt boven het bezingen van zingenot. *Noodweer* is een goed voorbeeld ("Er is gebrek aan vergezicht. // Een schreeuwend tekort aan God. / Aan verdedering, aan gelaat."), *Afkerig* is ook fraai en met *Dageraad* worden de 42 gedichten waardig afgesloten. Voor het overige is het vooral verliedheid dat de klok slaat en zingt Zijlstra 'de lof van het vege lijf'. Maar hij doet dat op een zuivere manier, met een speelsheid die soms aan de liefdesgedichten van Hooft doet denken, en zonder pijnlijke schuldgevoelens.

Jaap Zijlstra, *Ik zie je zo graag*. Uitg. De Prom, 48 blz., f 19,50.

Marco de Vries

Voor de onbekende dichter

1.

Met de schrijver Leendert J. van den Hengel was, althans tot voor kort, iets merkwaardigs aan de hand. Hij wenste namelijk als schrijver niet bekend te worden. Niet alleen bediende hij zich daarvoor van een pseudoniem, ook liet hij in de rubriek 'over de medewerkers' (*Woordwerk* 25) expliciet over zichzelf zeggen: "laat niets na om volstrekt onbekend te blijven".

Een standvastig persoon, meende ik.

Maar het bleef niet bij het waarborgen van de anonimiteit. Eveneens mochten we uit de eerder genoemde rubriek uit *Woordwerk* vernemen dat de heer (?) van den Hengel sterke twijfels koesterde over het nut of de zin van die bundelen van - in ieder geval zijn - gedichten. Dat vond ik jammer. Immers tussen al die zo vaak lustelooze gedichten in *Woordwerk* vielen juist de creaties van L. van den Hengel op door enige zeggingskracht.

Gelukkig was ook Hans Werkman deze mening toegedaan. Hij 'bewerkte' de dichter op een zodanige wijze dat er een bundel onder de titel *Recent* is uitgekomen. En wel als nummer 6 in de door Werkman geredigeerde Zwaluwreeks.

"Een bundel ter bevestiging van het dichterschap", heet het op het achterplaat.

2.

Wie de poëzie van Leendert J. v.d. Hengel kent uit *Woordwerk* zal verrast worden door de inhoud van *Recent*. Kenden we de dichter als een naar worden en zin tastend mens, hier komt hij als een resoluut en zelfverzekerd persoon naar voren.

Het begint al met het openingsgedicht dat de veelbelovende titel *De Nederlandse letteren* draagt. Het beschrijft een gesprek met een Amerikaan en eindigt als volgt:

't Blijft stil en ik kijk naar de kerel naast
mij. Open mond en grote ogen. 'Do
they write in Amsterdam?' vraagt hij verbaasd.

Zo wordt al in de aanvang de Nederlandse literatuur, en daarmee vanzelfsprekend Leendert van den Hengel, op z'n plaats gezet. En daarmee de toon gezet van de erop volgende eenentwintig gedichten. Want de dichter laat er geen gras over groeien: ouderlingen (*Na de kerkerij*), de christelijke dichters (*Christelijke dichters*), puppy's (*Brouwersgracht*), gemeenteleden (*Gemeenschap der heiligen*) e.a., Van den Hengel zet ze op hun nummer. Al met al lijken de gedichten meer op ingezonden stukken. Met poëzie hebben ze in ieder geval weinig mee te maken; ze bevatten te veel te weinig verhaal, ze kennen verwondering noch wekken verbazing.

Als hoogtepunt (= dieptepunt) mag hiervoor gelden *Zuster in de Heer*.

Zo'n Joan - de ratrace heet bij haar
'karrjè' en een dropout is
een loser. Goed, dat ik haar ken...
Ze weet wat van beleggen, maar
zegt 'normalter' en ik gis
dat zij geen Frans verstaat. Thuis heeft
zij stakerige lampjes en
wat Memphis-troep. So what! Het wekt
applaus bij wie precies zo leeft.
Nee, voor haar heil is 't van geen nut
maar kan het kwaad? Joan - een volstrekt
verwisselbare Laita-trut.

Dat L.J. van den Hengel wel degelijk dichten kan bewijst hij in het laatste, derde deel van de bundel. Niet dat je er wakker van blijft liggen maar gedichten als *Pangrok* en *No exit* zijn

tenminste nog herleesbaar.

3.

Met dichter Leendert J. van den Hengel is iets merkwaardigs aan de hand. Ondanks het publiceren van *Recent* is hij er toch in geslaagd onbekend te blijven.

Een standvastig persoon, meen ik.

Leendert J. van den Hengel, *Recent* (Zwaluwreeks nr. 6). Uitg. Merweboek, 48 blz., f 14,90.

Jan Spoelstra

Scheepspapier. Een winterreis

Frank Daen presenteert zijn bundel als 'scheepspapier', een reisdocument van 21 gedichten over een reis per schip, een cruise die in de winter gemaakt wordt. "Schrijvend ga ik onder zeil", zegt de dichter in het begin.

De taal en de dichtvormen zijn heel eenvoudig (hoewel één gedicht in antieke disticha is geschreven). Het gaat over een schip dat over de wereldzeeën vaart, dat een haven aandoet, storm ondervindt, in een baai ankerd - men zou het anekdotische poëzie kunnen noemen. Maar het schip heeft geen naam, hoe het er uitziet wordt niet beschreven, de koersvermelding blijft achterwege, aardrijkskundige namen komen niet voor (alleen de Bermudadriehoek en het sterrenbeeld Orion worden vermeld, maar zonder enige verdere verwijzing), welke zeeën bezocht worden is onbekend, kortom: gaat het eigenlijk wel om een tocht over vele wateren?

Frank Daen noemt zijn bundel voorts 'een winterreis' en de winter is hier de veelzeggende achtergrond van de hele afgelede (levens)tocht. Daar hij nu 75 jaar oud is, weet hij zijn einde in zicht. Dan komt men tot vele overwegingen. "Schrijvend ga ik onder zeil" suggereert een verband tussen taal en eigen leven; door woorden te schrijven wordt zijn levensverhaal concreet en kan hij misschien wat sturen op zijn verdere tocht; door te schrijven houdt hij weet van zichzelf tot hij voorgoed 'onder zeil' gaat.

De inhoud van de bundel is eigenlijk een reeks levensoverwegingen: het verleden is niet dood, het spookt nog steeds om ons heen, terwijl het heden onophoudelijk bedreigd wordt door machten waartegenover de mens een verlaten positie inneemt. De dichter heeft zijn eigen keuzes gekozen; is dat goed geweest? "Onhoudbaar trekt de railing / en haaien zwemmen mee." Toch hoopt hij op een glimp van eeuwig licht. "Alleen, / waar gaan wij / en waar de vogels heen?" Altijd de twijfel, terwijl de gedachten blijven kringlopen om het 'reisdoel'. En altijd onzekerheid, het leven blijft een raadsel en wat we te weten komen is nimmer bevredigend.

Maar wie een antwoord wil geven raakt in zijn woorden verward: onspelbaar staan die geschreven aan de binnenkant van het hart.

Opmerkelijk is dat de schrijver bij één gedicht aantekent: "bij een schilderij van Caspar David Friedrichs". Deze schilder van omstreeks 1800 staat bekend om de schok der ontmoeting van het menselijke met het bovennatuurlijke, van de mens met God in zijn schilderijen. In enkele daarvan moet Frank Daen zichzelf herkend hebben: wel in het leven staan, maar uitzien over de einder.

Is tóch dat verre zicht op toekomst zonder tranen een glimp van eeuwig licht?

Toen ik een paar afbeeldingen van Friedrichs schilderijen opzocht, trof mij de eenzaamheid daarin. Dat is ook de sfeer in "Een winterreis".

Na de talloze bespiegelingen komt tenslotte het "Eind in zicht", als laatste gedicht in de bundel, waarvan de laatste strofe luidt:

En uit duizend goede dingen blijft de rest van zijn leven bestaan, schrijven, studeren of zingen tot het zwaar van herinneringen en vermoeidheid mag overgaan. Die hoopt op een hoger leven en Gods genadebrood eet dankt voor zo veel op zijn wegen dat hij zijn leetjig vergeet.

Staande op het achterdek behoeft hij zich niet om te wenden om het einde te weten: de verzoening is alom. "Het leven was van waarde, / dat is straks ook de dood."

Scheepspapier. Een winterreis is een eenvoudige, sympathieke bundel, waarin een mens zonder ophef rekenschap geeft van zijn bestaan.

Frank Daen, *Scheepspapier*. Een winterreis (Zwaluwreeks nr. 7). Uitg. Merweboek, 32 blz., f 12,90.

Hans Barendregt

Troosteloze tak

Als nummer 8 in de Zwaluwreeks verscheen *Voorbij mijzelf*, een poëziebundel van P. van Klaveren. Die naam zei mij niets, maar gelukkig hielp de tekst op het achterplat mij: "Piet van Klaveren (1920) debuteerde in 1941 in *De schone zakdoek* [...]. Later werkte hij mee aan *Parade der profeten* en *Columbus*." Verder vermeldt de tekst onder andere, dat de eerste van de vier afdelingen die de bundel telt, gedichten bevat uit de periode tussen 1950 en 1982.

Die eerste afdeling draagt de titel *Hoe dit leven heet* en bestaat uit gedichten waaruit vaak een romantisch levensgevoel spreekt. De ik-figuur is duidelijk ongelukkig met het hier en het nu. In een gedicht denkt hij met weemoed terug aan zijn kindertijd, in een ander wordt zelfs naar het paradijs gezocht. Ook het verzet tegen de aanpassing die de maatschappij vraagt ("liever dood / dan in een colbert") past in de romantische traditie.

Naar de vorm zijn deze gedichten weinig verrassend. In een gedicht over de beperktheid van de taal staat bijvoorbeeld: "Ik kan niet breken / uit de cirkel van zinnen / het vierkant van de letters / de ijzeren kooi van de klanken". Dat doet nogal clichématig aan.

Een enkele keer is de formulering origineel, is wat er staat geheimzinniger:

(...)

Kaaimannen roeien in en uit verduisterde ramen; golfplaten lengen de stemmen uit.

De nacht is een vlakke met rails, stemmen liggen plat op de tegels, zigzagen de portieken in.

Het nare is, dat de kaaimannen mij onmiddellijk deden denken aan Rodenko's kangaroo's, die door de venstergaten keken, maar dat zal wel meer aan mij liggen dan aan het gedicht.

Afdeling twee (*Het land, de tijden*) begint en eindigt met een gedicht over tijd. Daartussen volgen de gedichten de loop van de seizoenen en dan vooral zoals die zich manifesteren in het landschap. Titels als *Zomerlaan*, *Buitedijks* en *Het land* wijzen al in die richting. *In memoriam* is de titel van de derde afdeling en de opdracht luidt: "voor Coos". Het

achterplat (hoe handig tocht!) vertelt dat Coos de overleden vrouw van de dichter is. De in-memoriam-gedichten vertellen hoe de dichter haar mist.

De laatste afdeling, die dezelfde titel draagt als de bundel, is gevuld met gedichten die bestaan uit observaties en overdenkingjes. Het eerste: "Bijna was ik / mezelf vergeten; / een lege man / was dan blijven staan / op een grijs Perron." Ik citeer dit gedicht, omdat het duidelijk de zwakke kanten van Van Klaverens poëzie toont. Niet alleen tref ik in *Voorbij mijzelf* bijna nergens een oorspronkelijke gedachte aan, de beelden die gebruikt worden zijn ook nog eens bijna altijd de meest voor de hand liggende. Hier struikel ik over "mezelf vergeten" en over de afgesloten combinatie van "lege" en "grijs".

In de tweede afdeling is het het ergst. De eerste regel van het eerste gedicht is al: "Tijd als water", een klassieke vergelijking. Ik weet best dat het moeilijk is daarmee nog iets origineels te doen in de Nederlandse poëzie, maar Van Klaveren probeert het niet eens. Die gemakzucht komen we ook tegen in de volgende gedichten. Als de dichter over herfst schrijft, schrijft hij over vallende blaadjes en kilte. Zijn landschappen zijn "weids", zijn gif is "bitter", zijn bootjes "schommelen", zijn storm "buldert" en zijn noodweer "zwellt / tot een zwarte, woedende nacht".

De zon, het licht, als beeld voor de vreugde en de nacht, de duisternis, als beeld voor het verdriet - dat is intussen een cliché, zo groot als de zon zelf. Toch stelt Van Klaveren (in de derde afdeling) "ochtenden van goud" tegenover "het zwart van de nacht" en schrijft hij: "heimwee naar jou / loeit door de holten / van de onderste nacht". In het gedicht waaruit ik het laatste citaat gelicht heb, laat hij ook nog handen telde vrouwen en ogen glanzen.

In de eerste afdeling, die nog het minst slecht gedekt is, lezen we een onzuivere beeldspraak als: "de uien uit mijn ogen / [...] zijn opgelost" en een cliché als: "vitrine, waar verloren tijd in stilstond".

Niet alleen herhaalt Van Klaveren anderen, hij herhaalt ook zichzelf. Steeds dezelfde constructie doet op den duur wat gemakzuchtig aan: "bitter van gif", "leeg van verveling", "doodstil van dikte", "traag van vragen naar jou".

"Voor dichterschap / moet je droevig zijn / met een scheutje leuks / als een warm, geel blaadje / aan een troosteloze tak", schrijft Van Klaveren. Voor dit troosteloze dichterschap kan ik meer ergernis dan droefheid voelen.

P. van Klaveren, *Voorbij mijzelf* (Zwaluwreks nr. 8). Uitg. Merweboek, 48 blz., f 14,90.

Teunis Bunt

Domein van meidoorn

Domein van meidoorn, de nieuwste, negende dichtbundel van Anton Ent is, naar mijn gevoel, toegankelijker dan de vorige, *Zwart zilver* (1989). Die bundel bestond uit één grote reeks gedichten over een ik-figuur en een vrouw, waarop ik moeilijk greep kreeg, al troffen me (zoals altijd bij Ent's gedichten) incidenteel mooie zinnen en passages. De nieuwe bundel opeent met een afdeling losse gedichten en twee reekjes van drie gedichten, waarna nog twee langere cycli volgen, *Vicus pacis* en *De meidoorn*. Die laatste cyclus doet sterk terugdenken aan *Zwart zilver*, de andere cycli, *Vicus pacis*, reminisceert aan een cyclus uit *Feestgangen* (1986, een van Ent's mooiste bundels), *De wegen van Vreewijk*. Er lopen veel lijnen over en weer tussen de gedichten in Ent's bundels, zoals zijn hele werk (inclusief het verhalen- en beschouwend proza dat hij als Henk van der Ent publiceert) een grote samenhang vertoont wat betreft thema's en opvattingen. Dat maakt zijn gehele oeuvre (dat is zo langzamerhand geen overdreven term) voor mij zo boeiend. Maar bovenal blijft zijn poëzie mij bekoren, raken en intrigeren. Ze behoort mijns inziens tot de beste die er heden ten dage geschreven wordt. Het is poëzie die staat als een huis en klinkt als een klok, prachtig van taal, met een grote mate van muzikaliteit: breed en vloeiend, welluidend zelfs in harde passages. Ze getuigt van grote ernst, maar heeft soms ook een lichte of humoristische toets. De afwisseling van verheven en alledaagse taal geeft de gedichten een bijzondere spankracht. Het

is poëzie met een duidelijk herkenbaar eigen karakter, door een in de loop der jaren tot volle rijpheid gekomen eigen toon en taalgebruik.

De cyclus *Vicus pacis* (=dorp van vrede) laat zich lezen als een poging om via de poëzie de verstoorde initimiteit met een gestorven moederfiguur te herstellen. De dichter keert in de taal terug naar zijn jeugdland, het lieflijke Tuindorp Vreewijk in Rotterdam-Zuid, met zijn poëtische straatnamen als Clingendaal, Langewelle, Leede en Langegeer.

Moeder van de kersebloesem,
voorzichtig rose en ook wit,
vergeef mij deze morgen dit
behoedzaam strelen van uw boezem
wanneer ik wandel door uw wijk.

(...)

Ik dwaal langs singels en ik haal
u op, raak gaandeweg verzoend,
volkomen in de Clingendaal
waar een meidoorn in het plantsoen
de opgang opent tot u wijc.

De moeder, zo blijkt in de loop van de zeven gedichten, heeft met haar sombere godsdienst een barrière opgeworpen tussen haar en haar zoon. Er wordt op meerdere plaatsen gesuggereerd dat ze geen raad wist met intimititeit, met liefde geven en liefde ontvangen. "Ga spelen, ik wil niet dat je / de hele middag aan me pluist. / De straffe uren worden jaren." Dit wordt verbonden maar haar onwil/oververmogen zich over te geven aan een genadige, verzoenende God. Haar kous droeg een sterke hiel, staat er. Dat verwijst naar Genesis 3:15, waar God tegen de slang zegt dat het zaad van de vrouw hem de kop zal vermorzelen, terwijl de slang het de hiel zal vermorzelen, wat een verwijzing is naar Christus, die door zijn sterven de dood overwon. Dat de kous van de moeder een sterke hiel heeft, betekent dus dat de vermorzeling daarvan belemmerd wordt, d.w.z. dat zij de verzoenende dood van Christus niet aanvaardt. Het gedicht waarin zij wordt geportretteerd is getiteld met een initiaal, R :

Smaak had ze. Bloempotten van Copier,
beesten van Bloch, kristal, kopjes van Mosa
met de oranjerode nagels. Idem bonbonnière.

De schaamte joeg haar zonden ver omhoog.
De toffees hielden haar gekniel voor bed.
Vergeving trof het nergens met bekering.

Migraine, gesloten gordijnen, Smijtelg,
soms gezang van een getrouwe, sterke held.
Nooit een lachend kruiswoord van bevrijding.

(Wat een schitterende slotregel.) Doordat de moeder Christus' verzoening niet aanvaardt, is God voor het kind een "ijsblauw oog", een liefdeloze, toornige God geworden. "Je streedte me en bond me aan een harde leer", is het verwijt van de zoon. Als hij via deze hel-en-verdoemenis-leer zijn moeder wil bereiken (opstijgen naar haar troon), heeft dit juist zijn val, zijn verdoemenis tot gevolg. ("Hoe meer ik stijg, hoe meer ik val: satan achterna.") De kranten (= de buitenwereld) hebben de moeder een 'koeder' genoemd, om haar sombere, bekennende godsdienst. Maar de zoon noemt haar liever 'moeder': dat scheelt maar één letter. Wanneer zijn moeder alsnog afstand neemt van deze harde leer, kan die ene letter verschil als een zelfout beschouwd worden, en kan de zoon zich bevrijd voelen van de toornige God. Dat lijkt me de strekking van het slotgedicht, *Ver weg*:

Nu zie je zelf wat er van komt: kranten vol.

Loeder schrijven ze en ik heb geen verde.
Ze streelde me en bond me aan een harde leer.

Hoe meer ik stijg, hoe meer ik val: satan
achterna. Je lacht erom, jij daar omhoog,
maar winst is het verlies van het ijsblauw oog.

Ontkennen wil ik wat de kranten schrijven:
een zelfout redt als u de leer vervloekt
en mij bevrijdt van het oog dat ziedend zoekt.

De afwisseling van de aanspraak met 'u' en 'jij', wijst erop dat de verhouding tot de moeder zich nog steeds in een spanningsveld tussen afstand en intimiteit bevindt, al wordt de spanning soms voor de duur van een gedicht opgeheven ("raak gaandeweg verzoend"). Zo'n spanningsveld is kenmerkend voor de poëzie van Anton Ent, die vol zit met polariteiten als strelen/slaan, stijgen/vallen, straf/genade, hoog/laag, open/dicht, liefde/haat, etcetera.

Ook de drie gedichten over 'verzoeken' bewegen zich in die spanning. Christus wordt door de satan driemaal verzoekt in de woestijn (Matth. 4). Hij wordt uitgedaagd (1) om, door te speken, stenen in broden te veranderen, (2) om van het tempeldak naar beneden te springen en zich door engelen te laten opvangen, en (3) verlokt om tegen beloning van de macht over de hele wereld de satan te aanbidde.

Deze verzoeken zijn het uitgangspunt voor de drie gedichten. *De eerste verzoeking*:

Gebroken is je naam en hij ontbreekt
waar ongebroken namen vrolijk staan.
Roem en eerzucht dagen uit: schrijf. Dan
vangt jouw heerschappij van noemen aan.

*Ongehoord wil ik de koning zijn. Ik ken
de opdracht van de witte heersers
en zij alleen kan maken wie ik ben:
leegheid vergt ontledingsproces.*

Het eerste kwatrijn verwoordt de verzoeking om, door te schrijven (dit is: door te benoemen, namen te geven), roem te verwerven, waardoor de naam van de schrijver in de rij van 'ongekroonden namen', van beroemde schrijvers, zal staan.

Het cursief gedrukte kwatrijn verwoordt het antwoord van de schrijver: zonder te noemen (dus: ongehoord) wil hij heersen. Hij wil zich niet onderwerpen aan roem en eerzucht, die verleidert, maar aan 'de witte heersers'. Zij eist leegheid, dan pas kan de schrijver worden wie hij is, en daarvoor is een ontledingsproces noodzakelijk.

Zelfverloochening leidt tot behoud, zoals de graankorrel moet sterven om vrucht voort te brengen. Zo leidt ontleding tot gevuld worden, en zich laten vallen tot opgevangen worden. Over dat laatste gaat *De tweede verzoeking*:

Een hoge berg biedt helder perspectief
aan wie zich werpt. Wie zich laat dragen
steelt de show. Het hoe blijft onbekend,
vogels moeten niet naar veerkracht vragen.

*Aasgieren vallen soms te pletter
op gestolen goed, ik zoek geen macht
van opgeblazen man en domme kracht,
walg van genade, zelfs voor één letter.*

Het eerste kwatrijn beschrijft weer de verzoeking: het tempeldak is hier verzoeken door een hoge berg. "Een tempeldak" had ook gekund, wat het metrum betreft, maar misschien zou dat teveel de indruk wekken dat deze gedichten over Jezus zouden gaan. De verzoeking

luit, vrij vertaald: vertoon je fantastische trucs maar eens. "Wie zich laat dragen" is degene die zich laat opvangen, maar ook iemand die gebruik maakt van zijn roem, een ster of idool. Deze verleiding is dus eigenlijk dezelfde als die in het eerste gedicht.

Nee, is weer het antwoord van de schrijver: dat zou "gestolen goed" zijn. Hij heeft geen recht op dat 'opgevangen worden', hij is niet uit op goedkoop machtsvertoon, dat zou zelfverheffing zijn. Hij walgt van genade, zelfs voor één letter; hij heeft geen recht op schrijven en mag zich dat niet onrechtmatig toeëigenen. *De derde verzoeking*:

Hij breekt zijn naam die niet meer schrijft.
Chips en computers worden zijn succes.
Ik bied de hoogste trede van het bordes
aan wie de deemoed uit zijn ogen wrijft.

*Liever dan uw komen zie ik nu uw gaan,
daar mijn vriendin, rein als de eerste tred
in verse sneeuw, een stem tot leegheid
breekt, geneest tot afzien van de naam.*

De verleider doet een derde poging: als je niet meer schrijft, zegt hij, verlies je je naam, je identiteit. Als je die nederigheid nu gewoon opzij zet, dan zal ik een plaats op het eropduik geven. Nee, zegt de schrijver in de tweede strofe, en hoepel nu maar op. Want mijn vriendin (de 'witte heersers' uit het eerste gedicht) eist juist niet-spreken, geen-aanspraak-maken op een naam. Zij geneest tot zelfopoffering.

Ook in *Bospad* is er een heerseres ("haar hoogbevelend woord") die leegheid eist. "Diepgetroffen, ongestoord / heeft hij haar toebehoord." Hij 'verloor' zijn gezicht in het opstaande licht. "Ook hier is zelf-verlies voorwaardelijk, en wordt door 'openstaande', en meer nog door 'diepgetroffen' zelfs de suggestie van een vernietiging gewekt.

Ook in *Concert*, waarin de witte heerseres een violiste is, moet de ik-figuur afzien van de wil tot schrijven, hij moet zwijgen: "... slechts zwijgen / voert tot hoogte die de val trotseert." Hij moet "annuleren, annuleren ledere auditie", dus afzien van de wil tot muzikaal optreden.

De vraag dient zich aan wie de 'witte heersers' is, die ontlediging en dienstbaarheid eist. De flaptekst van de bundel antwoordt: de poëzie, maar zegt ook: "Schrijven is een metafoor voor leven." "Evenals in *De hoed van Kierkegaard, Feestgangers en Zwart zilver* treedt de poëzie op als een vrouw, een meesteres, een heerseres die ontlediging en reinheid eist. De moeder, de geliefde, de schoonheid, de godin zijn derhalve ambivalente figuren die worden begeerd en gehoord." Dus: de verschillende vrouwenfiguren staan allemaal met elkaar in verband: ze vormen allen de 'andere kant' of 'de ander', tot wie de ik-figuur in relatie staat. Die relatie staat onder spanning door de eisen van de ander, en de wisselende houding daartegenover van de ik-figuur. Zodoende is zijn identiteit voortdurend in het geding. Op zichzelf is hij niets of niemand, of in elk geval onvolkomen. Pas in de relatie tot de ander bestaat hij, wordt hij levend, krijgt hij een identiteit, vindt hij voldoening. Optimaal is die existentie in volstrekte gemeenschap met de ander.

Die gemeenschap met de ander kan op drie onderscheiden terreinen gestalte krijgen: in de kunst (de "esthetische beleving"), in de religie (de mystieke eenwording) of in de sexualiteit (de geslachtsgemeenschap). Al van oudsher zijn die drie gebieden met elkaar in verband gebracht (in de mystiek bijvoorbeeld), en voor veel kunstenaars zijn ze niet zozeer onderscheiden, als wel drie aspecten van dezelfde zaak: de eenwording van de mens met zichzelf, de opheffing van de innerlijke tweespalt. Streven naar die eenwording is dan de poging uit te stijgen boven het dagelijkse bestaan door het contact met 'de andere kant' of het transcendente in zichzelf. Het bereiken hiervan wordt wel genoemd een "pickervaring", "een psychisch fenomeen dat zich op allerlei niveaus en manieren kan voordoen: in en via het scheppen of beschouwen van kunst, in de beleving van de liefde, het mystieke visioen, enzovoort" (Jaap Goedegebuure, *Nederlandse literatuur 1960-1988*, blz. 237). Voor de duur van

zo'n ontmoeting met de andere kant voelt de mens zich bevrijd van de schuld van het niet-volmaakt zijn. Er vindt even een verzoening plaats.

Het gaat in de poëzie van Anton Ent voortdurend om het bereiken van die verzoening, om het bevrijd worden van schuld voor de duur van het gedicht. Zelfmoord (zoals in *Het moment*) lijkt me het symbool voor het zich afsluiten van de ander, als de poëzie hem niet inspireert sterft immers de dichter. Steeds gaat het om een relatie (vaak een nogal heftige) tussen een ik-figuur en een ander, en er is daarbij voortdurend sprake van een vermenging van religieuze, erotische en poëtische (= op het kunstenaarschap betrekking hebbende) motieven. In de cyclus *De meidoorn* bijvoorbeeld wordt van de vrouw (zij is hier 'de ander') gezegd: "Jouw macht begrijp ik niet, doden staan /weer op, blinden zien en lammen lopen." Dat maakt haar even tot een Christus-figuur. Anderzijds is zij ook een vrouw van vlees en bloed met wie de tuinman tenslotte aan het vrijen slaat, en tenslotte is zij ook degene die hem aanzet tot het zingen van hymnen, wat de tuinman een kunstenaarstrekkje geeft.

Telkens is er het gevecht om wezenlijk contact met die ander, de afwijzing over en weer, de hoon en agressie, maar uiteindelijk ook vaak de doorbraak naar dat contact. Daarbij is de vernietiging een terugkerend motief. In *De meidoorn* wordt de zieke meidoorn van de tuinman (symbool voor zijn onzuivere liefde) door de vrouw omgehakt (= niet geaccepteerd), wat noodzakelijk is voor de toenadering tussen beiden. In *Zijn naam* moet de naam van God versplinterd worden, om niet een in zichzelf besloten kostbaarheid te zijn die ergens diep weggeborgen, onaangetroffen blijft. "Heiliger wat ooit versplinterd is, /volkomen heilig de vernietiging. / Waar explodeert zijn naam, dat ding?" Daarentegen lijkt de vernietiging in *Kunstwerk* (een keihard gedicht) weer pure agressie, die leidt tot een orgasme bij de agressor, als een cynische verbeelding van een eenzijdig, onvruchtbaar en afgedwongen contact met de andere kant.

Vaak komt er een verzoening tot stand aan het slot van een cyclus of een gedicht. Dat levert vaak prachtige regels op: "Ik leef, ik word getroost, ik val languit." "Ik voel barmhartigheid in heel je wezen." Of het slot van *De meidoorn*:

*De sprong is niet gewaagd. De zon schijnt
ongevraagd want gratie krijgt de overhand.
Er wordt een nieuwe meidoorn aangeplant.*

Niet altijd wordt de spanning opgeheven. Ze behoort bij het leven, zoals de pijn. "Maar inherent aan zijn noem ik de pijn / ik weet niet of ik zonder haar wil zijn." In *Slaande liefde* belijdt de dichter aan God dat hij alleen in het spanningsveld tussen overgave en verzet met Hem kan verkeren:

*Slaande liefde is ook liefde. God
verdomme komt hard aan. Verdoem mij
niet maar laat mij als een weigeraar
langs oevers van uw liefde gaan.*

*Van overgave is in mij geen sprake.
Ik ruk uw hand van waar u mij maar
raakt omdat dit strelen schroeft.
Geborgenheid zet ik in lafheid om
en zie het vloeken als een zegen.*

Streel mij, sla mij.

De eerste regel van het gedicht roept een bijbeltekst in herinnering als Spreuken 3:12 ("Want de Here bestraft wie Hij liefheeft, ja, gelijk een vader een zoon, aan wie hij welgevallen heeft."). Het slaan, kastijden, tuchtigen, straffen, zijn uitingen van liefde. Zo wordt in de eerste strofe van dit gedicht ook het vloeken en het verzet ("weigeraar") van de ik-figuur tegenover God als een uiting van liefde gepresenteerd. De ik-figuur weet dat hij God daarmee kwetst, maar naar zijn aard kan hij niet anders. Schitterend zijn de regels waarmee

hij God verzoekt hem toch niet te verstoren: "Verdoem mij niet maar laat mij als een weigeraar langs oevers van uw liefde gaan."

Vanuit deze zelfkennis weet de ik-figuur dat de situatie ook niet anders zou moeten zijn: het ervaren van geborgenheid zet hij als lafheid, en zijn verzet tegen God ziet hij als een zegening. Veer elger zou bijvoorbeeld onverschilligheid zijn. Verzet en vloek geven er blijk van dat God hem niet onverschillig laat. Met de allerlaatste zin vraagt hij God hem zowel te strelen als te slaan. Pas in het spanningsveld van die twee tegengestelde activiteiten krijgt de relatie de dynamiek die de ik-figuur wenst, en die hij hem past.

Domein van meidoorn is een indrukwekkende bundel, een nieuw hoogtepunt in Ent's dichterlijk werk. Ze bevat enerzijds poëzie, die de lezer niet koud laat, en in haar combinatie van complexiteit en helderheid blijft fascineren.

Anton Ent, *Domein van meidoorn*. Uitg. De Arbeiderspers, 56 blz., f 29,90.

Dirk Zwart

Ik zal hem pijlen, wah!

De novelle waarmee Rijke de Wolf debuteert, heet *Sapuru*. Volgens het achterplaat speelt het verhaal zich af in een dorp op Irian Jaya, maar belangrijk is dat niet. Niets in het boek wijst erop dat het verhaal zich hier zou moeten afspeelen. Het dorp, dat verder geen naam draagt, is blijkbaar ooit in aanraking geweest met ontwikkelingshulp. Er heeft een verpleeghulp gewoond, maar die is alweer weg en de polikliniek waar hij gewerkt heeft, is intussen vervallen. Het feit dat er een dorp is, waarin huizen staan, is trouwens al een ontwikkeling. Daarvoor woonde iedereen in boomhuizen in het bos.

Sapuru wordt in het dorp geboren. Nog voordat hij een jaar oud is, overlijdt zijn moeder, Lenayol, ten gevolge van mishandelingen door haar man. Sapuru wordt opgenomen in een ander gezin. Na verloop van tijd moet hij dat weer verlaten en dan schuift hij door naar een ander echtpaar. Dat herhaalt zich enkele keren. Sapuru roept steeds weerstand op (hij heeft een bijna onstiltbare honger, waardoor hij veel steelt en hij is niet zindelijk), maar er werpen zich ook altijd beschermers voor hem op. Zo scherpt hij door zijn komst tegenstellingen aan.

Naast de verhaallijn van Sapuru, kunnen we de lijn van de wraak volgen. Goyare, Lenayols oom, wil zich wreken op Sapuru's vader, die Lenayol immers gedood heeft. Bovendien heeft hij haar broer laten doden, die er met een van zijn vrouwen vandoor was gegaan. Goyare wil niet direct Sapuru's vader aanpakken, omdat die te veel invloed heeft. Uiteindelijk doodt hij, per ongeluk, Sapuru.

Zo rechttoe recht aan is ik het nu weergegeven heb, vertelt de Wolf het verhaal niet. *Sapuru* is verdeeld in zeven hoofdstukken, die weer onderverdeeld zijn in totaal tweënvijftig kortere stukjes. Die korte stukjes dragen als titel de naam van degene door wiens ogen we alles waarnemen. Zo wisselt het vertelperspectief bijna per bladzijde. Dat is een aardige structuur, al is die zeker niet nieuw. Arthur van Schendel bijvoorbeeld, structureerde al in 1938 op deze manier *De wereld een dansfeest*. Deze vorm is heel geschikt om bijvoorbeeld misverstanden te tonen: twee personen geven beiden hun visie en de lezer ziet hoe ze elkaar verkeerd begrijpen. Zo knoopt de oude vrouw Bindu een draagnet voor Sapuru, maar ze kan, omdat ze stervende is, niet meer duidelijk maken voor wie ze het net bedoeld heeft. De vrouw aan wie ze het geeft, denkt dat Bindu het aan haar kind wil geven.

Het wisselende perspectief zorgt ervoor dat Sapuru van verschillende kanten belicht wordt. Hijzelf komt niet aan het woord. Al die meningen en waarnemingen leveren geen eenduidig beeld van de hoofdpersoon op. Soms is hij teruggetrokken en zwijzaam, maar op andere momenten is hij geestig en welbespraakt. Dat geeft hem wel iets mysterieus en dat zal de bedoeling van de schrijver ook wel geweest zijn. Voor mij is Sapuru vooral ongelofwaardig en niet alleen wat zijn karakter betreft. In zijn motorische ontwikkeling is Sapuru achter bij wat er van kinderen van zijn leeftijd verwacht mag worden. Hij loopt bijvoorbeeld niet. Maar dan ineens (sim sala bim!) kan hij rennen! Dat is natuurlijk onzin.

Het tekenen van karakters is trouwens geen sterke kant van de schrijver. Alleen de oude vrouw Bindu en Goyare overtuigen mij. Het zijn beiden mensen die wat buiten de gemeenschap staan. Bindu bereidt zich voor op haar dood, die tot haar verdriet niet in het bos, maar in het dorp plaats zal vinden. Aan het eind van haar leven wil ze nog een draagnet voor Sapuru maken en daar is ze heel gedreven mee bezig. Uiteindelijk bereikt het net zijn bestemming niet, zoals hierboven al verteld is. Goyare woont niet in het dorp. Hij hecht sterk aan tradities en is ervan overtuigd dat de voorouders het wonen in het dorp nooit zouden goedkeuren. In elk hoofdstuk heeft hij het laatste woord. Zo kan hij het hele boek door pretuleren op de noodlottige afloop.

Er komen nogal wat personen aan het woord en veel van die personen lijken op elkaar. Soms probeert de schrijver een personage te karakteriseren door zijn taalgebruik, maar meestal mislukt dat. Sapuru's vader lijkt mij een onbehouden man die alleen denkt aan zichzelf, aan zijn positie. Zinnen als "Ha, een zoon!" en "De schoft. Gepijld moet hij. Gepijld zal hij!" passen in zijn mond; Sapuru's vader spreekt met uitroeptekens. Maar dit kan hij nooit gezegd hebben: "Vannacht waren hier twee familieleden van Ane. Ze willen zich op Fenelun wreken; ze leefden altijd al in onmin met die familie. Vanzelfsprekend wil ik dat ook, nou en of, ik laat me Ane niet zomaar ontnemen. Maar wat mij betreft is een flinke betaling ook bevredigend." Zo'n laatste zin hoort bij mijn verzekeringsadviseur, niet bij Sapuru's vader.

De stijl is hét zwakke punt van *Sapuru*. Wat er ook aan aardigs te vinden mag zijn in dit boek, het valt allemaal weg tegen de omslachtige formuleringen, het absolute gebrek aan zeggingskracht. Sommige gedeeltes hadden zonder meer geschrapt moeten worden. "Terwijl we gemeenschap hadden, snuffelde een hond aan mijn been. Ik gaf het beest een snelle trap. 'Wat doe je!' vroeg Waliare. 'Niks, ik joeg een hond weg.' We lachten zachtjes." Zo'n passage zou niemand gemist hebben.

De Wolf houdt er bijvoorbeeld van twee keer hetzelfde te zeggen: "... kreeg ik tegen mijn verwachtingen in niet eens een hoestbui" ("tegen mijn verwachtingen in" en "niet eens"). "Gek genoeg heb ik toch geen hekel aan Sapuru zelf" ('gek genoeg' en 'toch'). Op die manier verdwijnt alle spanning uit een zin.

Hoe je verwijswaarden moet gebruiken is de schrijver ook niet helemaal duidelijk. Hij laat ze nogal eens verwijzen naar iets wat niet genoemd is. "Zindelijk is hij bepaald nog niet. Nalio zorgt *daar* nog steeds voer." Bedoelt wordt: voor het opruimen van ontlasting. "Daarom (...) schoof (ik) mijn handen onder zijn lijf en trok hem *daar* weg." Niemand weet waar. "Binnenkort zal ze weer bevallen. Benieuwd hoe het met *deze* zal gaan." Waarschijnlijk betekent "deze" zoiets als: 'dit kind'.

Ook naar regelrechte taalfouten hoeven we bepaald niet te zoeken: "lidteken", "bananekam", 'bij hun in de schuld' of zinnen als "Na mijn ogen uitgewreven te hebben, bleken de zonnestralen weer even fel als voordien." Zonnestralen die ogen uitwrijven? Deze samen-trekking is ook fraai: "Tot drie keer toe was ik de dorpsstraat op en neer gelopen en hem dus eveneens driemaal voorbijgekomen." Als ik dat laatste stuk nu eens voluit schrijf: Tot drie keer toe was ik hem dus eveneens driemaal voorbijgekomen.

Als ik lees dat een verbinding losgekoppeld wordt, dat iemand ontdooit ten opzichte van iemand anders, dat Sapuru de tanden in zijn lippen heeft staan, dat twee vrouwen Sapuru urenlang vastbinden (spartelt hij zo tegen?), dan kan ik niet eens meer lachen om al die fouten. Ik erger me aan de slordigheid waarmee dit vrij oppervlakkige boek geschreven is. Wah!

Rijke de Wolf, *Sapuru. Een novelle*. Uitg. Van Wijnen, Franeker, 92 blz., f 16,95.

Teunis Bunt

Inhoud

Redactioneel	1
<i>René van Loenen - Gedichten</i>	2
<i>Dirk Zwart - De dichter als poolreiziger; interview met Koos Geerds</i>	5
<i>Koos Geerds - Voorrede</i>	14
<i>Hans Barendregt - Herinneringen aan Hein de Bruin</i>	16
<i>Anton Ent - Verdwaald</i>	19
<i>Dirk Zwart - Hein de Bruin. Een biografische schets</i>	20
<i>Hein de Bruin - De brief</i>	36
<i>Dirk Zwart - De brief in brieven</i>	41
<i>Lenze L. Bouwers - Hein de Bruin</i>	50
<i>Henk Knol - Foto (1957)</i>	51
<i>Dirk Zwart - Opmerkingen bij Het ingekimde land en andere gedichten</i>	52
<i>Ria Borkent - Gedichten</i>	54
<i>Snippers (Bert van Weenen; Lenze L. Bouwers; Hein de Bruin)</i>	56
<i>Boeken & berichten</i>	57
<i>Marco de Vries over Jaap Zijlstra</i>	
<i>Jan Spoelstra over Leendert J. van den Hengel</i>	
<i>Hans Barendregt over Frank Daen</i>	
<i>Teunis Bunt over P. van Klaveren</i>	
<i>Dirk Zwart over Anton Ent</i>	
<i>Teunis Bunt over Rijke de Wolf</i>	